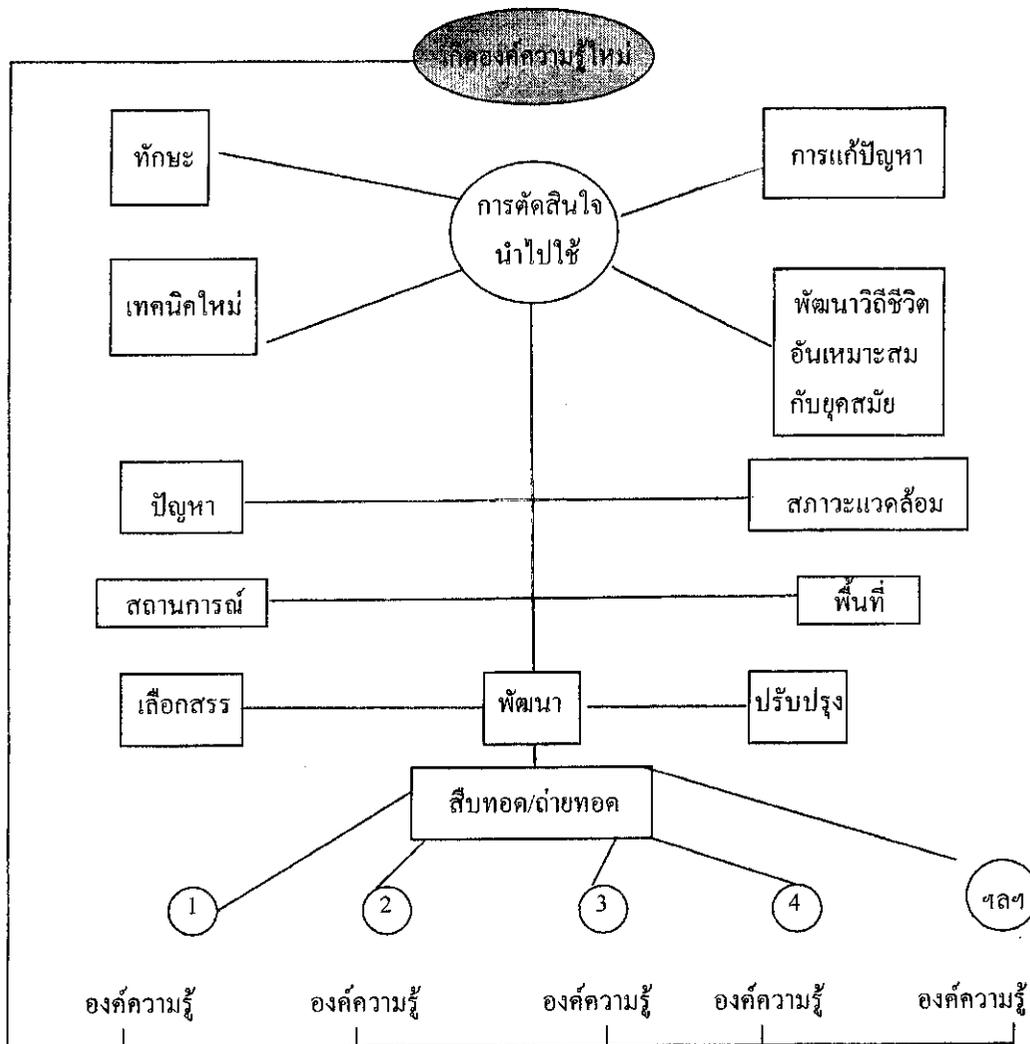

บทที่ ๒

ลักษณะและประเภทขององค์ความรู้ไทย

๒.๑ ลักษณะของภูมิปัญญาไทย

ภูมิปัญญาไทยมีกระบวนการเกิด จากการสืบทอดถ่ายทอดองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิม ในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ แล้วพัฒนา เลือกรสรร ปรับปรุงองค์ความรู้เหล่านี้จนเกิดทักษะ และความชำนาญที่สามารถแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย แล้วเกิดองค์ความรู้ใหม่ ๆ ที่เหมาะสมและสืบทอดพัฒนาต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด ซึ่งแสดงไว้ในภาพประกอบ ดังนี้ (วิชิต นันทสุวรรณ, ๒๕๒๘: ๒)

สำนักคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (๒๕๕๑) ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของ
ภูมิปัญญาไทยไว้ดังนี้

๑. ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการใช้ความรู้ ทักษะ ความเชื่อ และพฤติกรรม
๒. ภูมิปัญญาไทยแสดงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ
แวดล้อม และคนกับสิ่งที่เหนือธรรมชาติ
๓. ภูมิปัญญาไทยเป็นองค์รวม หรือกิจกรรมทุกอย่างในวิถีชีวิต
๔. ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการแก้ปัญหา การจัดการ การปรับตัว การเรียนรู้
เพื่อการอยู่รอดของบุคคล ชุมชน และสังคม
๕. ภูมิปัญญาไทยเป็นแกนหลักหรือกระบวนทัศน์ในการมองชีวิตเป็นพื้นความรู้
ในเรื่องต่าง ๆ
๖. ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเฉพาะหรือมีเอกลักษณ์ในตัวเอง
๗. ภูมิปัญญาไทยมีการเปลี่ยนแปลงเพื่อการปรับสมดุลในการพัฒนาการทาง
สังคมตลอดเวลา

ภูมิปัญญาไทย มีลักษณะเป็นองค์รวมและมีคุณค่าทางวัฒนธรรม เกิดขึ้นในวิถี
ชีวิตไทย ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นอาจเป็นที่มาขององค์ความรู้ที่ออกมาชิ้นใหม่ที่จะช่วยใน
การเรียนรู้ การแก้ปัญหา การจัดการและการปรับตัวในการดำเนินชีวิตของคนไทย
ลักษณะองค์รวมของภูมิปัญญา มีความเด่นชัดในหลายด้าน เช่น

๑. **ด้านเกษตรกรรม** ได้แก่ ความสามารถในการผสมผสานองค์ความรู้ ทักษะและ
เทคนิคด้านการเกษตรกับเทคโนโลยี โดยการพัฒนาบนพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิม ซึ่งคน
สามารถพึ่งพาตนเองในสภาวะการณ์ต่าง ๆ ได้ เช่น การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การ
แก้ปัญหาคาการเกษตรด้านการตลาด การแก้ปัญหาด้านการผลิต และการรู้จักปรับใช้
เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

๒. **ด้านอุตสาหกรรมและหัตถกรรม** ได้แก่ การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยี
สมัยใหม่ในการแปรรูปผลผลิตเพื่อการบริโภคอย่างปลอดภัย ประหยัด และเป็นธรรม
อันเป็นขบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ ตลอดทั้งการผลิต
และการจำหน่ายผลผลิตทางหัตถกรรม เช่น การรวมกลุ่มของกลุ่มโรงงานยางพารา กลุ่ม
โรงสี กลุ่มหัตถกรรม เป็นต้น

๓. **ด้านการแพทย์แผนไทย** ได้แก่ ความสามารถในการจัดการป้องกันและรักษาสุขภาพของคนไทยในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองทางด้านสุขภาพและอนามัยได้ เช่น ยาจากสมุนไพรอันมีอยู่หลากหลาย การนวดแผนโบราณ การดูแลและรักษาสุขภาพแบบพื้นบ้าน เป็นต้น

๔. **ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม** ได้แก่ ความสามารถเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์ การพัฒนา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การทำแนวปะการังเทียม การอนุรักษ์ป่าชายเลน การจัดการป่าต้นน้ำและป่าชุมชน เป็นต้น

๕. **ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน** ได้แก่ ความสามารถในการสะสมและบริหารกองทุนและสวัสดิการชุมชน ทั้งที่เป็นเงินตราและ โภคทรัพย์เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่ชีวิตความเป็นอยู่ของสมาชิกในกลุ่ม เช่น การจัดการกองทุนของชุมชนในรูปของสหกรณ์ออมทรัพย์ รวมถึงความสามารถในการจัดสวัสดิการในการประกันคุณภาพชีวิตของคนให้เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม โดยการจัดตั้งกองทุนสวัสดิการรักษายาบาลของชุมชน และการจัดระบบสวัสดิการบริการชุมชน

๖. **ด้านศิลปกรรม** ได้แก่ ความสามารถในการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านศิลปะสาขาต่าง ๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม นาฏศิลป์ ดนตรี ทัศนศิลป์ คีตศิลป์ การละเล่นพื้นบ้าน และนันทนาการ

๗. **ด้านภาษาและวรรณกรรม** ได้แก่ ความสามารถในการอนุรักษ์และสร้างผลงานด้านภาษาคือ ภาษาถิ่นภาษาไทยในภูมิภาคต่าง ๆ รวมถึงด้านวรรณกรรมท้องถิ่น และการจัดทำสารานุกรมภาษาถิ่น การปริวรรตหนังสือโบราณ การฟื้นฟูการเรียนการสอนภาษาถิ่นของท้องถิ่นต่าง ๆ

๘. **ด้านปรัชญา ศาสนา และประเพณี** ได้แก่ ความสามารถประยุกต์ และปรับใช้หลักธรรม คำสอนทางศาสนา ปรัชญาความเชื่อและประเพณีที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อบริบททางเศรษฐกิจ สังคม เช่น การถ่ายทอดวรรณกรรม คำสอน การบวชป่า การประยุกต์ประเพณีบุญประเพณีต่าง ๆ

๘. ด้านโภชนาการ ได้แก่ ความสามารถในการเลือกสรร ประดิษฐ์และปรุงแต่งอาหารและยาได้เหมาะสมกับความต้องการของร่างกายในสภาวะการณ์ต่าง ๆ ตลอดจนผลิตเป็นสินค้าและบริการส่งออกที่ได้รับความนิยมแพร่หลายมาก รวมถึงการขยายคุณค่าเพิ่มของทรัพยากรด้วย (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ: ๒๕๔๖, ๑๒-๑๔)

เสรี พงศ์พิศ (๒๕๒๘) ได้แบ่งภูมิปัญญาไทยเป็นสองระดับ คือ ระดับชาติ และระดับท้องถิ่น

๑. ภูมิปัญญาระดับชาติ เป็นภูมิปัญญาที่พัฒนาสังคมไทย ให้รอดพ้นจากวิกฤติการณ์ต่าง ๆ ในอดีต การเสียเอกราช การสร้างเสริมความเจริญให้กับชาติตราบนานทุกวันนี้ เช่น กรณีการกอบกู้เอกราชของพระนเรศวรมหาราช การป้องกันตนเองไม่ให้ตกเป็นเมืองขึ้นสมัยยุคล่าอาณานิคม เป็นต้น

๒. ภูมิปัญญาระดับท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นเฉพาะท้องถิ่นเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นนั้น เป็นพื้นความรู้ของชาวบ้านในการคิดแก้ปัญหาในชีวิตของตนเอง หรือสติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอด ประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งได้ใช้ชีวิตถาวรกับป่า น้ำ ปลา ฟ้า นก ดิน หญา สัตว์ป่า พืช แมลง เป็นธรรมชาติรอบตัว เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของพวกเขา

สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (๒๕๓๕) ได้วิจัยเรื่อง ความคิดภูมิปัญญาไทย โดยได้แบ่งการศึกษาออกเป็น ๗ โครงการ เกี่ยวกับความคิดและภูมิปัญญาไทยในเรื่องต่าง ๆ คือ ความเชื่อ ความเป็นอยู่ และการทำมาหากิน การศึกษา การเมือง การปกครอง การดูแลสุขภาพ คุรียางค์ศิลป์ และนาฏศิลป์

สามารถ จันทรสุรีย์ (๒๕๓๖) ได้อธิบายภูมิปัญญาชาวบ้านใน ๒ ลักษณะ ลักษณะที่เป็นนามธรรมและลักษณะที่เป็นรูปธรรม

๑. ภูมิปัญญาในลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน

๒. ภูมิปัญญาในลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเฉพาะด้าน เช่น การทำมาหากิน การหัตถกรรม ศิลปะ ดนตรี และอื่น ๆ

เอกวิทย์ ณ ถลาง และคณะ (๒๕๔๔) ได้วิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทยในโครงการกิตติเมธี สาขาวิชาศึกษาศาสตร์

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช ได้กำหนดหัวข้อในการวิจัยภูมิปัญญา . ๔ ลักษณะ คือ

๑. ความเชื่อ โลกทัศน์ ที่บ่งบอกความสัมพันธ์ ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในธรรมชาติ เนื้อธรรมชาติและระหว่างมนุษย์ด้วยกัน

๒. วิธีการดำรงชีวิต การแก้ปัญหา และการปรับตัวกับสิ่งแวดล้อม และกระแสนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคม

๓. ศิลปหัตถกรรม ประดิษฐ์กรรมในรูปเครื่องมือ ของใช้ ศิลปวัตถุ ที่มีแรงบันดาลใจจากสิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม ตามพื้นภูมิที่หลากหลายระหว่างภูมิภาค

๔. กระบวนการ และพฤติกรรมกรเรียนรู้ การถ่ายทอดภูมิปัญญา ประสบการณ์ การให้การศึกษา อบรม และการแก้ปัญหาตามพื้นฐาน วัฒนธรรม และปรัชญาของชาวบ้าน

พระครูวินัยธรประจักษ์ จุกกษโม (๒๕๔๕: ๒๕-๒๖) กล่าวถึงลักษณะภูมิปัญญาไทย ดังนี้

๑. ภูมิปัญญาไทย เป็นเรื่องของความรู้ (Knowledge) ทักษะ (Skill) ความเชื่อ (Behavior)

๒. ภูมิปัญญาไทย แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ แวดล้อมและคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

๓. ภูมิปัญญาไทย เป็นองค์รวมหรือกิจกรรมทุกอย่างในวิถีชีวิต

๔. ภูมิปัญญาไทย เป็นเรื่องของการแก้ไขปัญหา การจัดการ การปรับตัว การเรียนรู้ เพื่อความอยู่รอดของบุคคล ชุมชน และสังคม

๕. ภูมิปัญญาไทย เป็นแกนหลัก หรือกระบวนการทัศน์ในการมองชีวิตเป็นพื้นฐานความรู้ในเรื่องต่าง ๆ

๖. ภูมิปัญญาไทย มีลักษณะเฉพาะหรือมีเอกลักษณ์ในตนเอง

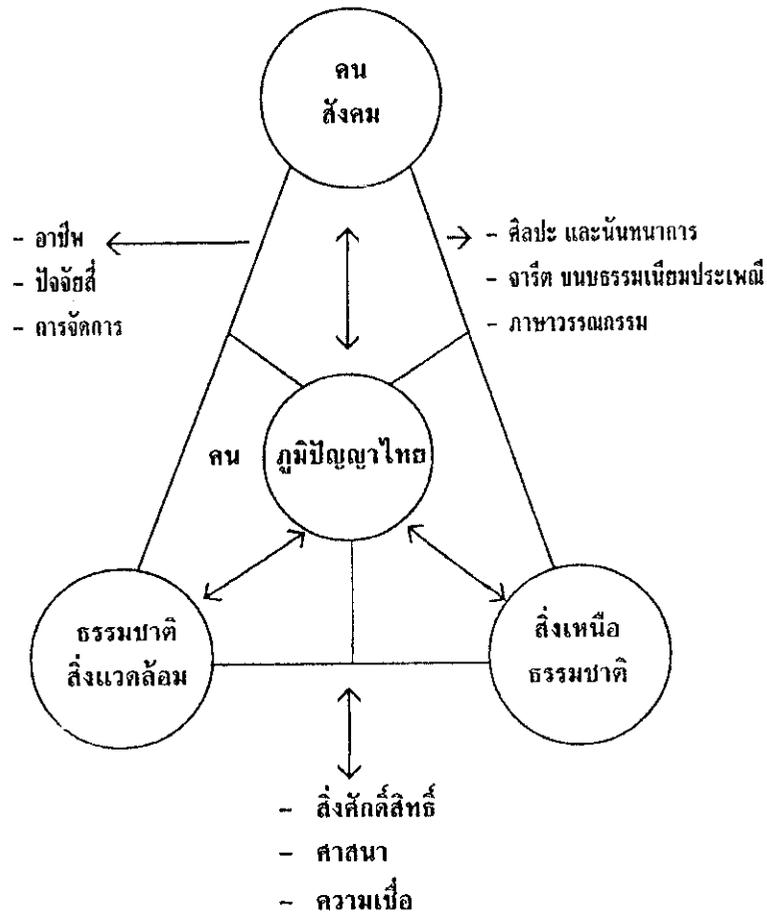
สามารถ จันทรสุรย์ (๒๕๓๔) ได้กล่าวถึง ภูมิปัญญาไทย สามารถสะท้อนออกมาใน ๓ ลักษณะที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกัน คือ

๑. ความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช ธรรมชาติ

๒. ความสัมพันธ์ของคนกับคนอื่น ๆ ที่ร่วมกันในสังคม หรือในชุมชน

๓. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ ตลอดทั้งสิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ทั้งหลาย

ทั้ง ๓ ลักษณะนี้ คือ สามมิติของเรื่องเดียวกัน ซึ่งแสดงถึงชีวิตของชาวบ้าน สะท้อนออกมาทางภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตอย่างมีเอกภาพเหมือนสามมุมของรูปสามเหลี่ยม ภูมิปัญญาจึงเป็นรากฐานในการดำเนินชีวิตของคนไทย ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นโดยชัดเจนได้ด้วยภาพ ดังนี้

จากภาพ จะเห็นได้ว่ามีลักษณะภูมิปัญญาที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างคน กับ ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมจะแสดงออกมาในลักษณะภูมิปัญญาไทยในการดำเนินชีวิตขึ้น

พื้นฐานด้านปัจจัยสี่ การบริหารจัดการองค์การตลอดทั้งการประกอบอาชีพต่าง ๆ เป็นต้น

ภูมิปัญญาที่เกิดจากความสัมพันธ์คนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ จะแสดงออกมาในลักษณะของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศาสนา ความเชื่อต่าง ๆ เป็นต้น

ภูมิปัญญาหรือภูมิความคิดในสังคมไทยจะเห็นว่า ศาสนามีบทบาทต่อภูมิปัญญาหรือภูมิความคิดของคนไทยอย่างมากมา ระยะเวลาเริ่มแรกของความเป็นชาติ (ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓) คนไทยได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ในระยะแรก โดยนำมาผสมกลมกลืนกับลัทธิวิญญาณนิยม (animism) และในระยะต่อมาได้ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาซึ่งผ่านเข้ามาหลายรูปแบบและในกาลเวลายุคสมัยที่ต่างกัน โดยที่กระแสแนวคิดของศาสนาเหล่านั้นมีลักษณะส่งเสริมหรืออย่างน้อย ๆ ก็ไม่ปฏิเสธความเชื่อถือลัทธิวิญญาณนิยม และในบางกรณียังทำให้ความเชื่อมั่นดั้งเดิมชัดเจนขึ้นอีกด้วย จากข้อเท็จจริง ศาสนาเหล่านั้น (โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนา) ได้ทำหน้าที่ตอบสนองความประหลาดใจและความสงสัยของคนไทยที่มีต่อโลกและชีวิตอย่างดี หรืออย่างน้อย ๆ ก็เป็นคำตอบที่น่าพอใจในบริบทของสังคมช่วงนั้น อาทิ ไตรภูมิภค หรือไตรภูมิพระร่วง (พ.ศ. ๑๘๘๘) และจักรวาลที่ปณี (พ.ศ. ๒๐๖๓) เป็นต้น ซึ่งถือได้ว่าเป็นความพยายามของนักปราชญ์ไทยหรือภูมิปัญญาไทยที่จะให้คำตอบต่อความสงสัยในแง่จักรวาลวิทยาและภววิทยาอย่างเต็มที่ และโลกทัศน์ในส่วนนี้จะเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางและยาวนานอย่างน้อย ๆ ก็ก่อนได้รับอิทธิพลโลกทัศน์จากตะวันตก

จากอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธอย่างลึกซึ้งนี้ ความสนใจของคนไทยตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเรื่อยมาจึงอยู่ที่หลักการดำรงชีวิตในปัจจุบัน หรือพูดให้ชัดเจนทำอย่างไรจึงจะสามารถดำเนินชีวิตให้ราบรื่น สร้างสรรค์ และมีความสุขท่ามกลางภาวะของสังคม และสภาพชีวิตในตอนนั้น ๆ ที่เป็นเช่นนี้เพราะเมื่อมีการยอมรับแนวความคิด (อภิปรัชญาหรือทฤษฎี) ความจริงเกี่ยวกับโลกและชีวิตซึ่งมีลักษณะตายตัว (Reality) แล้วสิ่งที่เหลืออยู่ ได้แก่ เรื่องจริยธรรมหรือศีลธรรมที่จะนำไปสู่ความจริงนั้น และนั่นก็คือหลักการดำรงชีวิตซึ่งมีลักษณะเป็นความจริงที่เป็นอยู่จริง ๆ (Actuality) นั่นเอง จึงเห็นได้ว่า ภูมิปัญญาหรือที่เรียกว่าปรัชญา (Philosophy) ในทัศนะของคนไทยก็คือ หลักการดำรงชีวิตในภาวะของชีวิตที่ดำเนินไปในปัจจุบันหรือ

อีกนัยเป็นเรื่องของปัญญาความรู้สำหรับดำเนินชีวิตให้เกิดผลดีงามในชีวิตนี้และสังคมนี้ และข้อนี้ก็สอดคล้องกับลักษณะทางพุทธธรรมที่เน้นความรู้เพื่อชีวิต มิใช่ความรู้เพื่อความรู้อย่างเฉกเช่น ภูมิปัญญาหรือปรัชญาตะวันตก

การพัฒนาการทางสังคมไทยเรจากกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันในช่วงระยะเวลาเกือบ ๘๐๐ ปี ท่ามกลางการปรับเปลี่ยนและการเปลี่ยนแปลงทั้งอิทธิพลจากภายนอกและภายในเองตามแรงผลักดันของสิ่งแวดล้อมซึ่งทั้งความคิด และสิ่งแวดล้อมต่างก็ปรุงแต่งซึ่งกันและกันตลอดเวลาจนตกผลึกก่อรูปเป็นภูมิปัญญาไทยขึ้นมาในที่สุด ทำให้เราสามารถกำหนดลักษณะความเชื่อมั่นพื้นฐาน หรือลักษณะทั่วไปของภูมิปัญญาไทยได้ดังนี้ คือ

๑. ภูมิปัญญาไทยเกิดขึ้นจากอิทธิพลความคิดทางพระพุทธศาสนา

ในปัจจุบันศาสนาที่มีคนไทยจำนวนมากไม่น้อยยอมรับนับถือมีอยู่ ๓ ศาสนา คือ พระพุทธศาสนา คริสต์ศาสนา และศาสนาอิสลาม พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่คนนับถือเป็นจำนวนมากที่สุด โดยที่พระพุทธศาสนาได้เข้ามาเผยแพร่จนเป็นที่เคารพเลื่อมใสกันมานาน รวมทั้งพระมหากษัตริย์และฝ่ายปกครองล้วนเคารพศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระบรมศาสนาแห่งพระพุทธศาสนา และได้ทำนุบำรุงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย และมีอิทธิพลหล่อหลอมชีวิตของคนไทย จนมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่แตกต่างจากชาติอื่น ๆ ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (พระครูวินัยธรประจักษ์ จุกกรมโม, ๒๕๔๕: ๒๕-๒๘)

๒. ภูมิปัญญาไทยเน้นหลักปฏิบัติในชีวิตประจำวัน (สมบูรณ สุขสำราญ, ๒๕๒๕; พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ๒๕๔๒: ๑๒๘)

สืบเนื่องมาจากอิทธิพลของพระพุทธศาสนาดังกล่าวมาแล้วแสดงให้เห็นว่าวิถีชีวิตของคนไทยได้ผูกพันประสานกลมกลืนกับหลักความเชื่อและหลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนาตลอดเวลายาวนานจนทำให้เกิดการปรับตัวเข้าหากัน และสนองความต้องการของกันและกันตลอดจนผสมกลมกลืนกับความเชื่อถือและข้อปฏิบัติสายอื่น ๆ ที่มีมาในหมู่ชนชาวไทยจนพัฒนามาถึงขั้นที่ทำให้เกิดมีระบบความเชื่อและความประพฤติปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาที่เป็นแบบของคนไทยโดยเฉพาะ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒: ๑๑๖)

จึงเป็นลักษณะของการดำเนินชีวิตที่เสาะแสวงหาหลักการดำรงชีวิตในภาวะของชีวิตที่ดำเนินไปในปัจจุบัน โดยเฉพาะในสภาพของชีวิตและสังคมที่ตนประจักษ์อยู่ หรืออาศัยอยู่ หลักและคติส่วนใหญ่ได้มาจากพระพุทธศาสนาและจากประสบการณ์ของผู้รู้ ซึ่งปรากฏออกมาในรูปและสาระของคำในสุภาษิตต่าง ๆ คำพังเพย คำพญา ตลอดจนสำนวน โวหาร และคติชาวบ้าน เป็นต้น

๓. ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเป็นปัจเจกนิยม

ลักษณะปัจเจกนิยม อาจเกิดจากอิทธิพลคำสอนเรื่องบุญกรรมที่คนไทยเข้าใจ และตีความ นั่นคือความเชื่อของคนไทยที่ว่า ตนเองเกิดมาเพื่อชดใช้กรรมที่ได้ทำไว้แต่ชาติปางก่อน และแต่ละบุคคลควรจะสะสมบุญเพื่อตนเองจะได้ใช้ชีวิตที่สุขสบายกว่าในชาติหน้า การสร้างบุญกุศลเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคล ซึ่งจะต้องรับผิดชอบต่อตนเองไม่เกี่ยวข้องกับผู้อื่น ลักษณะความเชื่อดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน หรือแบบประชานิยม (Popular Buddhism) ที่ผู้ศึกษานำเอาบางแง่มุมมานั้นแทนการมองพระพุทธศาสนาทั้งหมด ซึ่งมีคำสอนหลายลักษณะ ลักษณะปัจเจกนิยมก็มีการสอนไว้ด้วยมุ่งในแง่ปฏิบัตินิยมในลักษณะสังคมนิยม หรืออัญญานิยม (Altruism) อันหลากหลาย และปัจเจกนิยมของคนไทยก็มีลักษณะเชิงปฏิบัติเช่นเดียวกัน ดังที่ไตรภูมิพระร่วงประกาศว่า:

“ผู้ใดกระทำบุญแต่ก่อน ถือว่าได้ปฏิบัติบูชาแก่พระศรีรัตนตรัยแล้วรู้จักคุณพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า แลให้ท่านรักษาศีลเมตตาทาภาวนา ครั้นตายก็เอาตนไปเกิดในสวรรค์ ลางคาบเล่าได้ไปเกิดเป็นท้าวเป็นพญาผู้ใหญ่และมีศักดิ์มียศบริวารเป็นอนเนกอนันต์ใส” (พระครูวินัยธรประจักษ์ จุกกรมโม, ๒๕๔๕: ๕๑)

นี่คือการชี้ให้เห็นว่า “บุญกรรม ทำให้คนเราไม่เท่ากัน การที่ผู้ใดใครผู้หนึ่งเกิดมาในตระกูลขุนนางที่มั่นคงหรือได้ตำแหน่งที่สูง ๆ นั้นเป็นเพราะผลบุญที่ผู้นั้นได้สร้างสมไว้นั่นเอง และมองทางด้านการเมือง ผู้ปกครองก็มีสิทธิ์อันชอบธรรมที่จะปกครองคนอื่น ส่วนสุภาษิตพระร่วงที่ว่า “ที่มีภัยพึงหลีกเลี่ยงไปโดยด่วน” ก็ดี หรือสุนทรภู่ให้พระถ่านีสอนสุดสาครว่า “รู้สิ่งไรไม่สู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี” ก็ดี ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน แต่จะตีความให้มีลักษณะ “รู้หลบเป็นปีก รู้หลีกเป็นหาง” ไม่ยอมออกมาต่อสู้เพื่อแก้ไขสถานการณ์ขาดจิตสำนึกทางสังคม หรือทำนอง “มือใครยาวสาว

“ได้สาวเอา” ก็มีทางเป็นไปได้ เพราะคนไทยเชื่อว่าค่านิยม “บ้านใครใครอยู่ อยู่ใครใครนอน” อยู่แล้ว ซึ่งเป็นอิทธิพลจากธรรมชาติของตนเองที่รักอิสระหรือความเป็นไทย และอาจเกิดจากลักษณะพิเศษของคนไทยเองด้วยก็ได้

“ว่าถึงการนับถือพระพุทธศาสนาของคนไทยก็มีลักษณะพิเศษของตนเอง แม้จะนับถือสืบต่อกันมาแต่บรรพบุรุษแต่ก็ไม่อยู่ในฐานะที่ถึงมงาย เป็นแต่คนไทยรู้จักคัดแปลงรับเอาแต่สิ่งที่เอื้ออำนวยต่อประโยชน์สุขและเหมาะสมกับอริยาสัยของตนเอง มาประพฤติปฏิบัติ ด้วยคนไทยยอมรับพระพุทธศาสนาประจำชาติก็เพราะมุ่งประโยชน์ปัจจุบันมากกว่าอนาคต” (ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิ, ๒๕๑๕: ๕๔)

สรุปความว่า ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเป็นปัจเจกนิยม อันเป็นผลจากธรรมชาติความเป็นคนไทยบวกกับค่านิยมทางศาสนาที่ตนยึดถือเอาตามลักษณะพิเศษของตน (เฉลิม จันปฐมพงศ์: ๒๕๒๐, ๑๖๖)

๔. ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเป็นวิญญานนิยมและเจตภูตินิยม

ดังที่ได้กล่าวในเบื้องต้นว่า ศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธศาสนามีได้ปฏิเสธความเชื่อถือดั้งเดิมของคนไทย การนับถือผีหรือเทพในลักษณะต่าง ๆ จึงดำเนินไปพร้อม ๆ กับการนับถือพระพุทธศาสนา ดังคำในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า :

“เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัย มีกุฎิ วิหาร ปูกรูอยู่ มีสตรีคองค์ มีป่าพร้าว มีป่าลาง มีปาม่วง ป่าขาม มีน้ำโคก มีพระชะพุงผี เทพดา ในเขอันนั้นเป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ขุนผู้ใดถือเมืองสุโขทัยนี้แล้ว ไหว้ดี พลีถูก เมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดี ผีไหว้บ่ดี พลีบ่ถูก ผีในเขอันบ่คุ้ม บ่เกรง เมืองนี้หาย (มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒: ๑๑๖-๑๑๗)

ดังนั้นการนับถือผีหรือเทพจึงเป็นผลของวิวัฒนาการทางศาสนาในระยะแรก ๆ ซึ่งเป็นความเชื่อของชนหลายภาษาทั่วโลก ความเชื่อว่าผีหรือเทพมีอำนาจบันดาลสุขทุกข์ให้แก่คนเราและสังคมได้เป็นความเชื่อที่ประจักษ์โดยทั่วไป ออดอล์ฟ บาสเตียน (Adolf Bastian) เดินทางมาเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เล่าเรื่องผีและเทพเจ้าของคนไทยไว้เป็นเอนกประการ เริ่มต้นแต่ภูมิเจ้าที่เรื่อยไปจนถึงผีเสื้อน้ำหรือยักษ์ตลอดการเล่นคุณไสย เช่น ควายธนูของคนไทย (จารึกสุโขทัยหลักที่ ๑)

๕. ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องขวัญและโชคลางต่าง ๆ

ลักษณะนี้สืบเนื่องมาจากภูมิปัญญาไทย ลักษณะที่ ๔ ดังจะกล่าวโดยสังเขป ดังนี้

๕.๑ ความเชื่อเรื่องขวัญ

คำว่า “ขวัญ” พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ (เสฐียร โกเศศ: ๒๕๑๔, ๒๒๑) อธิบายว่า “ขวัญ” (ขวัญ) น. พมหรือคนที่ขึ้นเวียนเป็นต้นหอย, มิ่งมงคล, สิริมงคล, ความดี, เช่น ขวัญท้าว, ขวัญเรือน” นอกจากนี้ยังได้เก็บความหมายไว้อย่างกว้างขวาง ทั้งโดยพยัญชนะ โดยนัย และโดยปริยาย กล่าวโดยทั่วไป “ขวัญ” ไม่ใช่จิตหรือวิญญาณ หากแต่ขวัญคือสาระสำคัญของชีวิตและวิญญาณ นิยมกันว่าขวัญมีอยู่ประจำชีวิตของคนตั้งแต่เกิดมา เชื่อกันว่าถ้าขวัญอยู่กับตัวก็เป็นสิริมงคล เป็นสุขสบาย จิตใจมั่นคงเรียกว่าขวัญดี หากขวัญหายหรือขวัญหนีก็จะทำให้ผู้นั้นได้รับความทุกข์

นอกจากนี้ยังใช้เรียกผู้ตกใจง่าย คือเด็กหรือหญิง ซึ่งมักจะขวัญหายหรือขวัญหนีอยู่บ่อย ๆ ก็จะเรียกผู้นั้นว่าเป็นคนขวัญอ่อน สัตว์และสิ่งของบางอย่าง เช่น ม้า ข้าง ตัว เรือน ฯลฯ ก็อนุโลมว่ามีขวัญเช่นเดียวกับคนเหมือนกัน สำหรับเด็กอ่อนที่นอนผวาและสะดุ้งหรือร้องไห้ ผู้อยู่ใกล้ก็จะเอามือตบที่อกของเด็กเบา ๆ และปลอบขวัญว่า “ขวัญเอามาอยู่กับเนื้อกับตัว อย่าหลบลี้หนีไป ขอให้อยู่เย็นเป็นสุข อย่ารู้ใช้รู้ทุกข์” นี้เรียกว่า รับขวัญ จากนั้นก็กระทำพิธีผูกขวัญ คือการเอาด้ายดิบผูกที่ข้อมือเพื่อไม่ให้ขวัญหนีหาย หากกระทำพิธี เช่น รดน้ำมนต์ให้เสกเป่าให้หรือกล่าวปลุกใจต่าง ๆ เพื่อให้ขวัญดีมีใจกล้าหาญ เรียกว่า บำรุงขวัญ

สรุปแล้ว ภูมิปัญญาไทยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องขวัญ ส่งผลให้คนผู้นั้นมีความเชื่อมั่นในตนเองที่จะทำการงานใดให้บังเกิดผลดีและขณะเดียวกันเป็นพิธีกรรมช่วยหรือส่งเสริมความสามัคคีต่อการอยู่ร่วมกันในสังคม ในที่สุดเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวต่อการดำรงชีวิตของแต่ละคน

ลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีการศึกษาหลายพื้นที่ของประเทศพบว่า มีลักษณะบางประการร่วมกันอยู่ในภูมิปัญญาท้องถิ่นเหล่านั้น และในคุณลักษณะของปราชญ์ท้องถิ่น

แต่ยังมีลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่แยกออกได้เป็น ๒ ลักษณะ ดังที่นักการศึกษากล่าวไว้ (สามารถ จันทสุรย์, ๒๕๓๔: ๘๘๘; สัจญา สัจญาวิวัฒน์, ๒๕๓๕: ๗๔-๘๘; วีระพงษ์ แสง-ชูโต, ๒๕๔๔: ๒๕) ดังนี้

๑. ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ ปรัชญาในการดำเนินชีวิต แนวทางในการแก้ปัญหา และการป้องกันปัญหา คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน รวมทั้งการสร้างความสุขสงบให้กับชีวิตมนุษย์นั่นเอง

๒. ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่าง ๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปดนตรี วัตถุ และอื่น ๆ

ประเวศ วะสี (๒๕๓๔: ๔๐-๔๕) ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ ๓ ลักษณะ คือ

๑. ความจำเพาะกับท้องถิ่น เนื่องจากภูมิปัญญาท้องถิ่นมีการสะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ หรือความชัดเจนจากชีวิต และสังคมในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ เพราะฉะนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงมีความสอดคล้องกับเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าภูมิปัญญาจากภายนอก โดยที่ไม่อาจนำไปใช้กับท้องถิ่นอื่น ๆ ที่แตกต่างกันได้ หรือได้แต่ไม่ดีมากนัก

๒. มีความเชื่อมโยงหรือบูรณาการสูง ภูมิปัญญาท้องถิ่นจะมีการเชื่อมโยงกันระหว่างชีวิต สังคมและสิ่งแวดล้อม มีการพยายามนำธรรมชาติมาอธิบายเป็นรูปธรรมที่สามารถแตะต้องได้ เช่น ความคิดเรื่องพระแม่ธรณี แม่คงคา แม่โพสพ พระภูมิเจ้าที่ ทำให้คนเคารพธรรมชาติและไม่ทำลายล้างสิ่งนั้น

๓. มีความเคารพ ผู้อาวุโส ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้ความสำคัญกับประสบการณ์ จึงมีความเคารพผู้อาวุโส เพราะผู้อาวุโสมีประสบการณ์มากกว่า

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (๒๕๓๖: ๑-๑๐) ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าเป็นระบบความรู้ ภูมิปัญญา ไม่ได้เกิดเวบขึ้นมาในหัว แต่เป็นระบบความรู้ที่ชาวบ้าน มองเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ เป็นระบบความรู้ที่ไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ฉะนั้นในการศึกษาจะเข้าไปดูว่าชาวบ้าน “รู้อะไร ” อย่างเดียวไม่พอต้องศึกษาว่าเขาเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นอย่างไร โดยพิจารณาจาก

๑. การสั่งสมและการกระจายความรู้ ภูมิปัญญาเกิดจากการสั่งสมและกระจายความรู้โดยความรู้ไม่ได้ลอยอยู่เฉย ๆ แต่ถูกนำมาบริการคนอื่น เช่น หมอพื้นบ้าน สั่งสมความรู้ทางการแพทย์ไว้ในตัวคนคนหนึ่ง ซึ่งมีกระบวนการที่ทำให้เขาสั่งสมความรู้ เราควรศึกษาด้วยว่า กระบวนการนั้นเป็นอย่างไร หมอคนหนึ่ง สามารถสร้างหมอคนอื่นต่อมาได้อย่างไร

๒. การถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นไม่ได้มีสถาบันถ่ายทอดความรู้ แต่มีกระบวนการถ่ายทอดที่ซับซ้อน ถ้าเราต้องการเข้าใจภูมิปัญญาท้องถิ่น เราก็ต้องเข้าใจกระบวนการถ่ายทอดความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

๓. การสร้างสรรค์ปรับปรุงระบบความรู้ของชาวบ้านไม่ได้หยุดนิ่งอยู่กับที่ แต่ถูกปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาโดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้านนั่นเอง เรายังขาดการศึกษาว่าชาวบ้านปรับเปลี่ยนความรู้ และระบบความรู้เพื่อเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอย่างไร

ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเฉพาะ ในแต่ละท้องถิ่นที่จัดการไว้อย่างเป็นระบบให้เข้าใจได้โดยง่าย โดยที่ได้มีการสั่งสม ปรับปรุง และถ่ายทอดให้กับชนรุ่นต่อ ๆ ไป

กระทรวงศึกษาธิการ (๒๕๔๐: ๓-๔, อ้างถึงใน ชลิตา พันธุ์อ่อน, ๒๕๔๕: ๑๕) ได้กล่าวถึงลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าแบ่งได้เป็น ๔ ลักษณะ คือ

๑. ประสบการณ์ของชาวบ้านที่นำมาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต หมายถึง ความรู้และประสบการณ์ที่ชาวบ้านค้นพบและนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ได้แก่ คติ ความคิด ความเชื่อ ค่านิยมต่าง ๆ เช่น คำสอนทางศาสนา ความรู้เกี่ยวกับยาสมุนไพร การไหว้ครู การบวงสรวง เป็นต้น

๒. ความรู้ ความคิดในการสร้างสรรค์แบบแผนของการดำรงชีวิตที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา หมายถึง สิ่งที่ชาวบ้านถ่ายทอดความรู้หรือความคิดลงไปในวรรณกรรมต่าง ๆ เช่น เพลงพื้นบ้าน เพลงกล่อมเด็ก ภาษิต การละเล่นต่าง ๆ นิทานพื้นบ้าน ตลอดจนจิตรกรรม วัฒนธรรมขนบธรรมเนียมต่างๆ และโบราณอูบาย ฯลฯ

๓. การประกอบอาชีพที่ยึดหลักการพึ่งตนเอง หมายถึง ความรู้และประสบการณ์ที่ชาวบ้านใช้ในการประกอบอาชีพ โดยอาศัยหลักธรรมชาติ ไม่พึ่งพาปัจจัยภายนอก แต่

มีการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย เช่น การปลูกพืชแบบเกษตรธรรมชาติ การทอผ้า การทำเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น

๔. การประกอบอาชีพที่เกิดจากการผสมผสานความรู้เดิม กับแนวคิดหลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ หมายถึง นำความรู้เดิมของชาวบ้านมาผสมผสานกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ใช้ในการแก้ปัญหาในหมู่บ้านหรือชุมชน เช่น เทคโนโลยีการหล่อโลหะทองเหลือง การนวดข้าว การก่อสร้าง

๒.๒ ประเภทของภูมิปัญญาไทย

วิชิต นันทสุวรรณ (๒๕๒๘: ๖-๑๑) ได้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นในประเทศไทยจากกล่าวโดยสรุปดังนี้

๑. **ภูมิปัญญาจากการใช้ชีวิตในธรรมชาติ** เป็นเนื้อหาที่เกี่ยวกับการอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตกับธรรมชาติในลักษณะของกฎเกณฑ์ที่พึงปฏิบัติและข้อห้ามที่ไม่ให้ชาวบ้านปฏิบัติ เช่น ความเชื่อต่อธรรมชาติต่าง ๆ เรื่องของ “ผี” ที่ทำให้เกิดภาวะสมดุลของการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติ ระบบเหมืองฝาย ฝิน้ำฝินา เป็นต้น

๒. **ภูมิปัญญาจากประสบการณ์การอยู่ร่วมกัน** ภูมิปัญญาแบบนี้มีพฤติกรรมตามแบบแผนของสังคมมีกฎเกณฑ์บอกอย่างนั้นดี หรือไม่ดี มีระบบความสัมพันธ์ของการอยู่ร่วมกันอย่างสันติเป็นหลัก มีความเข้าใจในอนิจจังของชีวิตแก่ณสูงสุด รูปธรรมที่แสดงออก คือ ความเชื่อเรื่องบรรพบุรุษ เช่น ปู่ตา ปู่ย่า ผีพ่อแม่ และพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นต้น

๓. **ภูมิปัญญาจากประสบการณ์เฉพาะด้าน** เช่นภูมิปัญญาจากประสบการณ์การทำมาหากินในด้านต่าง ๆ ภูมิปัญญาด้านการรักษาโรค มีองค์ประกอบหลัก ๆ อยู่สามส่วนใหญ่ ๆ คือ เปลือกนอก กระพี้ และแก่นใน เช่น การรักษาโรค เปลือกนอก คือการวิเคราะห์สาเหตุของอาการโรค กระพี้ คือ หลักคิดในการอธิบายโรค วิเคราะห์โรค และการรักษาพยาบาล ส่วนแก่นใน คือ ปรัชญาในการมองชีวิตว่ารักษาถึงที่สุดและคนป่วยตายก็เพราะถึงคราวหมดอายุสิ้นเคราะห์กรรม

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (๒๕๓๕: ๗๔-๘๘) ได้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย ดังนี้

๑. ภูมิปัญญาด้านครอบครัว ได้แก่ การมีครอบครัว หญิงชายควรมีอายุใกล้เคียงกัน แต่ชายควรแก่กว่ามีการคบหาสมาคมกันพอสมควร มีธรรมเนียมการหมั้นหมายก่อน จึงแต่ง ครอบครัวมักมีผู้ใหญ่หรือญาติผู้ใหญ่อยู่ด้วยเสมอ

๒. ภูมิปัญญาด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากินซึ่งในสมัยก่อนจะเป็นการเกษตรส่วนใหญ่ได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับฟ้าฝน การหาต่อน้ำขุดบ่อบาดาล การดูพืชพันธุ์ การบ่มผลไม้ สมุนไพรปราบศัตรูพืช เป็นต้น

๓. ภูมิปัญญาด้านการศึกษา ส่วนใหญ่ในสมัยก่อนแหล่งการศึกษาของไทย สำหรับชาวบ้านทั่วไป คือ วัด พระจึงทำหน้าที่เป็นครู นักเรียนที่เป็นลูกศิษย์ จะเป็นลูกศิษย์วัดไปโดยปริยาย มีธรรมเนียมให้ชาวไทย บวชเรียน เพื่อให้ได้รู้หนังสือและหลักธรรมทางศาสนา

๔. ภูมิปัญญาด้านการปกครอง ได้แก่ การสร้างลักษณะผู้นำให้แก่บุคคลที่เกี่ยวข้องกับการปกครอง เช่น พระมหากษัตริย์ แม่ทัพ นายกองว่าควรเป็นอย่างไร

๕. ภูมิปัญญาด้านภาษาและการสื่อสาร ภาษาไทยมีลักษณะพิเศษต่างจากภาษาอื่น ที่เรียกว่าร่ำรวยและหลากหลายในถ้อยคำ มีวรรณยุกต์ มีลักษณะนาม มีสัมผัสคล้องจอง

๖. ภูมิปัญญาด้านศาสนา ภูมิปัญญาด้านนี้มีที่มาหลายด้านเนื่องจากการนับถือศาสนาที่แตกต่างกันไปของคนไทย แต่ก็คล้ายคลึงกัน เช่น ความรู้เรื่องปัจเจกบุคคล การผูกมิตร เป็นต้น

๗. ภูมิปัญญาด้านอนามัยและสาธารณสุข มีลักษณะเด่นชัดเนื่องจากถือว่าการรักษาโรคแบบหนึ่งเรียกว่าแพทย์แผนโบราณ หรือปัจจุบันเรียกว่าแพทย์แผนไทย

๘. ภูมิปัญญาด้านศิลปะและนันทนาการ ไทยมีลักษณะของศิลปะเฉพาะตัวและโดดเด่นมาก อีกทั้งในแต่ละภาคยังมีลักษณะเฉพาะแยกออกไปอีก รวมทั้งการละเล่นต่าง ๆ ที่มีความเพลิดเพลินด้วย

๕. ภูมิปัญญาด้านการคมนาคมขนส่ง ไทยเรามีพาหนะที่ใช้ในการขนส่งที่เป็นเอกลักษณ์ของเราเองทั้งทางบก ทางน้ำ

๑๐. ภูมิปัญญาด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เป็นภูมิปัญญาที่แฝงอยู่ในด้านอื่น ๆ รวมทั้งการรู้จักประดิษฐ์และสร้างเครื่องมือต่าง ๆ ขึ้นใช้

สำหรับประเภทของเทคโนโลยีพื้นบ้าน อาจแบ่งเป็นกลุ่มได้ดังที่ ชลทิพย์ เอี่ยมสำอางค์ และวิศนี ศิลตระกูล (๒๕๓๓: ๒๑๖) ได้เสนอไว้ดังนี้

๑. เทคโนโลยีพื้นบ้านประเภทพลังงาน โดยอาศัยพลังงานตามธรรมชาติมาใช้ ได้แก่ แสงอาทิตย์ กระแสลม ความร้อน ชีวะมวล (แก๊ส) ที่ได้จากมูลสัตว์และวัชพืช เป็นต้น

๒. เทคโนโลยีพื้นบ้านประเภทวัสดุเหลือใช้ โดยนำวัสดุที่เหลือใช้ในท้องถิ่นมาคิดประดิษฐ์ และใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ได้แก่ เศษไม้ ฟืน ถ่าน ไม้ ฟางข้าว แกลบ ขี้เถ้า ช้างข้าว โปด ผักตบชวา มูลสัตว์ต่าง ๆ เป็นต้น

๓. เทคโนโลยีพื้นบ้านประเภททรัพยากรในท้องถิ่น เป็นการคิดและสร้างเทคโนโลยีที่อาศัยทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาเป็นวัตถุดิบในการประดิษฐ์เป็นเครื่องมือเครื่องใช้เพื่ออำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวัน และช่วยลดต้นทุนในการผลิต

เนื่องมาจากลักษณะเนื้อหาความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น มีการผสมผสานกลมกลืนและเชื่อมโยงเข้าด้วยกัน จนไม่สามารถแยกออกจากกัน โดยเด็ดขาด ดังนั้น จึงมีผู้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้แตกต่างกัน (สมพร ประมวลศิลป์ชัย, ๒๕๕๓: ๒๕-๒๗) ดังต่อไปนี้

ธวัช ปุณโณทก (๒๕๓๑: ๓๕-๕๗) ได้จำแนกประเภทของภูมิปัญญาชาวบ้านตามลักษณะการดำเนินชีวิตไว้คือ

๑. คติความเชื่อ เป็นความรู้เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของคนในสังคม ที่ทุกคนยอมรับ นับถือและปฏิบัติต่อกันมา

๒. ประสบการณ์ในการประกอบอาชีพและการศึกษาเล่าเรียน ความรู้ที่ได้จากประสบการณ์และการเรียนรู้ในการประกอบอาชีพ เช่น การที่ชาวบ้านรู้จักวิธีการทำนา เป็นต้น

สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์ (๒๕๓๓: ๑๒) ได้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ ดังนี้

๑. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตหรือการประกอบอาชีพ ซึ่งมีลักษณะประกอบอาชีพแบบพุทธเกษตร หรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะจัดความสมดุลสอดคล้องกับธรรมชาติ มุ่งการพึ่งพาตนเองเป็นกระแสหลักมากกว่าการพึ่งพาปัจจัยผลิตจากภายนอก ได้แก่ การทำวนเกษตร การทำเกษตรผสมผสาน และการทำเกษตรแบบธรรมชาติ

๒. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคม หรือการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ซึ่งได้แก่ความเชื่อ คำสอน ค่านิยม ประเพณี ที่แสดงออกในแบบแผนการทำเนนชีวิต

๓. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคม หรือการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อม ได้แก่ การรักษาป่าไม้ชุมชน การรักษาโรคด้วยสมุนไพร สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (๒๕๓๕: ๘-๒๕) ได้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ ๕ หมวด ดังนี้

หมวดที่ ๑ หมวดขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ และศาสนา

ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ และศาสนา ถิ่นธิ โสยศาสตร์ โหราศาสตร์ กฎหมายที่เกี่ยวข้องด้านวัฒนธรรมธรรมเนียมการปกครอง การปลูกฝังและการสืบทอดและประเพณี

หมวดที่ ๒ หมวดภาษาและวรรณกรรม

ภาษาและวรรณกรรม หมายถึง สิ่งที่เกี่ยวข้องความหมายด้วยเสียงหรืออักษรที่มีกำหนดไว้เป็นแบบแผน เพื่อใช้เป็นสื่อสร้างความเข้าใจซึ่งกันและกัน แบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้แก่ ข่าวสาร วรรณกรรม ภาษาศาสตร์และหลักภาษา ภาษาถิ่น และภาษาชนต่างกลุ่ม นิทานและภูมินาม ความเรียงและฉันทลักษณ์ วาทกรรม ภาษิต และปริศนาคำทาย

หมวดที่ ๓ หมวดศิลปกรรมและโบราณคดี

ศิลปกรรมและโบราณคดี หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นเพื่อความงามที่ให้คุณค่าทางจิตใจหรือเพื่อประโยชน์ใช้สอย รวมทั้งสิ่งต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นเพื่อสารทางความเชื่อ

ของกลุ่มชน สามารถแบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้แก่ จิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม โบราณคดี การวางผังเมืองและชุมชน และวัฒนธรรมสถาน หรือแหล่งวัฒนธรรม

หมวดที่ ๔ หมวดการเล่น และการพักผ่อนหย่อนใจ

การเล่น ดนตรี และการพักผ่อนหย่อนใจ หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์แสดงออกเพื่อสนองความต้องการทางด้านร่างกาย อารมณ์ และจิตใจ แบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้แก่ การขับร้องและดนตรี ระบายสี หนังสือนิทาน เพลงเด็กและเพลงกล่อมเด็ก เพลงหน้าพาทย์ การเล่นพื้นบ้าน กีฬาและนันทนาการ การท่องเที่ยวและธุรกิจเกี่ยวกับวัฒนธรรม

หมวดที่ ๕ หมวดชีวิต ความเป็นอยู่และวิทยาการ

ชีวิต ความเป็นอยู่และวิทยาการ หมายถึง กิจกรรมการดำเนินชีวิตของบุคคลหรือกลุ่มชนประกอบกับการคิดค้น และพัฒนาวิทยาการเพื่อเสริมสร้างความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น โดยอาศัยบุคคลในท้องถิ่นหรือการรับเอาวัฒนธรรมต่างถิ่นมาปรับปรุงพัฒนาการดำเนินชีวิตให้เหมาะสมยิ่งขึ้น แบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้แก่ เครื่องใช้ คหกรรมศาสตร์ การสาธารณสุข ที่อยู่อาศัย ชีวประวัติ วิทยาการและอาชีพ

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (ม.ป.ป.: ๓-๔) ได้จัดแบ่งสาขา ภูมิปัญญาไทยออกเป็น ๑๐ สาขา ดังนี้

๑. สาขาเกษตรกรรม หมายถึง ความสามารถในการผสมผสานองค์ความรู้ ทักษะ และเทคนิคด้านการเกษตรกับเทคโนโลยี โดยการพัฒนาบนพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิม ซึ่งคนสามารถพึ่งพาตนเองในสภาวะการณ์ต่าง ๆ ได้ เช่น การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การแก้ไขปัญหาการเกษตรด้านการตลาด การแก้ไขปัญหาด้านการผลิต เช่น การแก้ไขปัญหาโรคและแมลง และการรู้จักปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

๒. สาขาอุตสาหกรรมและหัตถกรรม (ด้านการผลิตและการบริโภค) หมายถึง การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการแปรรูปผลผลิต เพื่อชะลอการนำเข้าตลาด เพื่อแก้ปัญหาด้านการบริโภคอย่างปลอดภัย ประหยัดและเป็นธรรม อันเป็นขบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ ตลอดทั้งการผลิตและการจำหน่าย

ผลผลิตทางหัตถกรรม เช่น การรวมกลุ่มของกลุ่มโรงงาน ยางพารา กลุ่มโรงสี กลุ่ม
หัตถกรรม เป็นต้น

๓. สาขาการแพทย์แผนไทย หมายถึง ความสามารถในการจัดการป้องกันและ
รักษาสุขภาพของคนในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองทางด้านสุขภาพ
และอนามัยได้

๔. สาขาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หมายถึง ความสามารถ
เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้
ประโยชน์จากคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน

๕. สาขากองทุนและธุรกิจชุมชน หมายถึง ความสามารถในการบริหารจัดการ
ด้านการสะสมและบริหารกองทุน และธุรกิจชุมชน ทั้งที่เป็นเงินตราและโภคทรัพย์
เพื่อเสริมชีวิตความเป็นอยู่ของสมาชิกในชุมชน

๖. สาขาสวัสดิการ หมายถึง ความสามารถในการจัดสวัสดิการในการประกัน
คุณภาพชีวิตของคนให้เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

๗. สาขาศิลปกรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลงานทางด้านศิลปะ
สาขาต่าง ๆ เช่นจิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม ทัศนศิลป์ คีตศิลป์ เป็นต้น

๘. สาขาการจัดการ หมายถึง ความสามารถในการบริหาร จัดการดำเนินงานด้าน
ต่าง ๆ ทั้งองค์กรชุมชน องค์กรทางสังคมอื่น ๆ ในสังคมไทย เช่น การจัดการองค์กรของ
กลุ่มแม่บ้าน ระบบผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชน เป็นต้น กรณีของการจัดการศึกษาเรียนรู้ นับได้ว่า
เป็นภูมิปัญญาสาขาการจัดการที่มีความสำคัญ เพราะการจัดการศึกษาเรียนรู้ที่ดี หมายถึง
กระบวนการเรียนรู้ พัฒนาและถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญาไทยที่มีประสิทธิผล

๙. สาขาภาษาและวรรณกรรม หมายถึง ความสามารถผลิตผลงานเกี่ยวกับด้าน
ภาษาทั้งภาษาถิ่น ภาษาโบราณ ภาษาไทย และการใช้ภาษา ตลอดทั้งด้านวรรณกรรมทุก
ประเภท

๑๐. สาขาศาสนาและประเพณี หมายถึง ความสามารถประยุกต์และปรับใช้
หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ความเชื่อและประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่า ให้เหมาะสมต่อ
การประพฤติปฏิบัติให้บังเกิดผลต่อบุคคลและสิ่งแวดล้อม เช่น การถ่ายทอดหลักธรรม
ทางศาสนา การบวชป่า การประยุกต์ประเพณี

จากการสรุปผลจากการสัมมนาเรื่อง “ภูมิปัญญาชาวบ้านมิติจรตแสงต่อการจัดการเรียนการสอนในระดับประถมศึกษา” ของนิสิตภาควิชาบริหารการศึกษา สาขา นิเทศการศึกษาและพัฒนาหลักสูตร รุ่นที่ ๒๘ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (อังกุล อังคะเนย์, ๒๕๓๕) ได้จัดแบ่งกลุ่มภูมิปัญญาชาวบ้านเป็น ๔ กลุ่ม ดังนี้

๑. คติ ความคิด ความเชื่อ และหลักการที่เป็นพื้นฐานองค์ความรู้

คติ ความคิด และความเชื่อที่เป็นพื้นฐานขององค์ความรู้ที่ปรากฏให้เห็นได้ในปัจจุบัน ได้แก่ การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ของแต่ละท้องถิ่น ป่อเกิดแห่งความเชื่อต่าง ๆ สืบเนื่องมาจากความเป็นอยู่ของชุมชนในอดีตนั้น ดำรงชีวิตด้วยการปลูกพืชไว้กินเอง เลี้ยงสัตว์ไว้กินและใช้งาน ผสมผสานกับการหาผลผลิตต่าง ๆ ที่มีอยู่ในธรรมชาติ มาใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ ความรู้สึกผูกพันกับธรรมชาติ จึงมีมากกว่าชีวิตความเป็นอยู่ในปัจจุบัน ประกอบกับลัทธิทางศาสนา คือ ศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องด้วย จึงก่อให้เกิดความเชื่อแบบผี-พราหมณ์-พุทธ ขึ้นมา ซึ่งส่วนผสมของความเชื่อเหล่านี้จะมีส่วนไหนมากกว่ากันนั้นขึ้นกับพื้นฐานและพัฒนาการของชุมชนของแต่ละแห่งและแต่ละบุคคล

ความเชื่อแบบดั้งเดิมนั้นเกิดขึ้น สืบทอด และมีพัฒนาการมานานอันเป็นผลจากการพึ่งพาธรรมชาติ และการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนเป็นความเชื่อที่ให้คุณค่ากับธรรมชาติ และการให้ความเคารพแก่บรรพบุรุษในสิ่งที่บรรพบุรุษสั่งสมถ่ายทอดไว้ให้ดังจะพบได้ในชุมชนชนบทไทยในทุกภาคของประเทศไทย เช่น ชุมชนภูเขาจะมีความเชื่อในเรื่อง ผีป่า เจ้าป่าเทพารักษ์ ผู้ที่อยู่ตามพื้นราบก็มีความเชื่อในเรื่องของพระภูมิเจ้าที่ พระภูมินา การสู่ขวัญ การให้ความเคารพแก่แม่โพสพ ผู้ที่อยู่ตามแม่น้ำ ริมทะเล มักจะเชื่อในเรื่องของแม่ย่านางเรือ เป็นต้น นอกจากนั้น ได้แก่ การไหว้ครู ครอบครู บูชาครู การตั้งศาลประกอบพิธีบวงสรวงต่าง ๆ

๒. ศิลปะ วัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณี

ศิลปะ วัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณี จะเป็นตัวชี้ที่สำคัญต่อการแสดงออกถึงภูมิปัญญาของชุมชนต่อการดำเนินชีวิต ซึ่งก็คือผลงานหรือกิจกรรมที่เกิดจากความคิดของชาวบ้านแต่ละหมู่บ้านที่แสดงให้เห็นคุณค่าแห่งการดำเนินชีวิต วิถีชีวิต ความเป็นอยู่ที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาเฉพาะแต่ละชุมชน หรือท้องถิ่นนั้น ๆ เป็น

การแสดงถึงความเจริญงอกงามและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของกลุ่มชนหรือท้องถิ่น นั้น ๆ เช่น ศิลปะ วัฒนธรรม ประเพณี ของภาคอีสาน ได้แก่

๒.๑ เพลงพื้นบ้านพื้นเมืองของชาวอีสาน

๒.๒ เทคนิคการปั้นหม้อที่บ้านคำอ้อ อำเภอหนองหาร จังหวัดอุดรธานี

๒.๓ การทำเครื่องปั้นดินเผาที่ด่านเกวียน จังหวัดนครราชสีมา

๒.๔ การทำเครื่องมือเครื่องใช้โลหะ (สำริด และทองเหลือง) ของหมู่บ้าน ประอว อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

๒.๕ การทอผ้าไหมที่บ้านหนองเชียงซุย ตำบลป่าหวานนั้ง อำเภอบ้านฝาง จังหวัดขอนแก่น

๒.๖ การสลักบนแผ่นหนัง (คน)

๒.๗ ฟ้อนภูไทย อำเภอเรณูนคร จังหวัดนครพนม

๒.๘ ประเพณีการผูกเสี่ยว จังหวัดขอนแก่น

๓. การประกอบอาชีพในท้องถิ่น

ในอดีตวิถีชีวิตคนไทยมีความเป็นอยู่และดำเนินชีวิตโดยอาศัยธรรมชาติ มีอาชีพเกษตรกรรม เช่น การเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชสมุนไพร ในการประกอบอาชีพ ทำให้มีกินมากกว่าที่จะทำเพื่อความมั่งมี ความร่ำรวย จึงไม่จำเป็นต้องอาศัยปัจจัยจากภายนอกมาเป็นตัวกำหนด และมีอิทธิพลในการผลิตนั้น เช่น การปลูกข้าว พืชต่าง ๆ ไม่ได้ทำขายในระบบธุรกิจ จึงจะเห็นว่าวิถีชีวิตของคนไทยในสมัยก่อนนั้นสงบและมีความสุขตามอัธยาศัย นั่นอาจจะเป็นเพราะได้รับอิทธิพลของศาสนาที่สอนให้มีความพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ให้รู้จักสันโดษ แต่ปัจจุบันการดำเนินชีวิตของคนไทยเปลี่ยนแปลงไปมาก ผกผันตามสภาพแวดล้อมของสังคมที่มีประชากรเพิ่มขึ้น ความสมดุลของธรรมชาติเริ่มถูกทำลายลงเพิ่มพื้นที่ในการผลิตให้มีจำนวนเพียงพอับความต้องการของตลาดเนื่องจากรัฐมีแผนพัฒนาประเทศจากประเทศเกษตรกรรมเป็นอุตสาหกรรมใหม่ มีการผลิตที่แตกต่างจากเดิม เช่น การใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์เข้ามาแมลง โดยไม่คำนึงถึงความสมดุลของธรรมชาติ นอกจากจะเร่งผลิตให้ทันกับความต้องการของตลาด นอกจากนั้นสินค้าอุปโภค บริโภค ความสะดวกสบายต่าง ๆ มีบทบาทกับวิถีชีวิตคนไทยมากขึ้น ผลิตผลผูกขาดกับระบบธุรกิจต้นทุนสูง ขายได้ต่ำ จึงเกิดระบบสินค้าเงินผ่อนมีหนี้สิน

ล้นพันท้ว จึงเกิดความล้มละลายทางเศรษฐกิจในชนบทขึ้น ชาวบ้านจึงอยู่ไม่ได้ต้องมาหางานทำในเมือง เช่น ผู้หญิงทำงานเป็นคนใช้ เป็นกรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรม ผู้ชายเป็นกรรมกรก่อสร้าง ขับรถแท็กซี่ ไปทำงานต่างประเทศในตะวันออกกลาง ในสิงคโปร์ เป็นต้น เหลือไว้เพียงคนเฒ่าคนแก่ และเด็กเล็กในหมู่บ้านให้หมดความหวังในการพึ่งตนเอง ในขณะที่พ่อค้ำนักอุตสาหกรรม และคนชั้นกลางร่ำรวยขึ้น จากความล้มเหลวดังกล่าว จึงมีคนกลุ่มหนึ่งนำเอาความล้มเหลวมาเป็นบทเรียน และนำไปสู่การพึ่งพาตนเอง และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในชนบท จึงเริ่มฟื้นฟูทรัพยากรในท้องถิ่นที่สูญเสียไปนั้นให้ปรับสภาพมีความอุดมสมบูรณ์ เช่น เติมน้ำด้วยพลังความคิด และพลังกาย ที่มีอยู่ในการปรับคน ปรับการดำเนินชีวิตที่เคยถูกรอบงำจากสภาพสังคม พ่อค้ำคนกลาง ระบบธุรกิจ ระบบโรงงาน กลับสู่การเกษตรที่อาศัยความสมดุลทางธรรมชาติซึ่งกันและกัน บุคคลเหล่านี้สามารถยืนหยัด และต่อสู้กับความล้มเหลวเหล่านี้มาได้อย่างภาคภูมิใจ ด้วยกำลังกาย กำลังปัญญา และการตั้งสมประสงค์ จากความผสมผสานแนวความคิดระหว่างระบบเกษตรแบบดั้งเดิมกับแบบใหม่ จนมีความผสมผสานกลมกลืนได้อย่างเหมาะสม สามารถยืนหยัดอยู่ได้ด้วยการพึ่งพาตนเอง ซึ่งนับว่าบุคคลเหล่านี้เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่สมควรได้รับการยกย่องและนำแนวความคิด ความรู้ และประสบการณ์ไปถ่ายทอดและเผยแพร่ต่อไป

๔. แนวความคิด หลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีชาวบ้าน

เนื่องจากสภาพเศรษฐกิจ และสังคมของประเทศเริ่มเปลี่ยนจากสังคมเกษตรกรรมไปสู่สังคมอุตสาหกรรม ทำให้การดำเนินชีวิตค่อย ๆ เปลี่ยนจากสภาพพอกินไปสู่ประกอบอาชีพเพื่อหารายได้ให้มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น สามารถอยู่ในสังคมที่เปลี่ยนไปได้อย่างมีความสุข จึงเกิดการนำแนวความรู้และหลักการที่เคยปฏิบัติกันมาผสมผสานกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ เพื่อนำมาใช้ในการเพิ่มผลผลิตหรือประกอบกิจกรรมในการดำเนินชีวิตในครอบครัวและชุมชน ซึ่งนับว่าบุคคลเหล่านี้เป็นภูมิปัญญาอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความสามารถที่พัฒนาตนเองและช่วยเหลือต่อสังคม

รัตนะ บัวสนธ์ (๒๕๑๕) ได้แบ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ดังนี้

๑. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิต หรือการประกอบอาชีพซึ่งมีลักษณะการประกอบอาชีพแบบพุทธเกษตรกรรม หรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะจัดความสมดุล

สอดคล้องกับธรรมชาติ มุ่งการพึ่งพาตนเองเป็นกระแสหลักมากกว่าการพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอก ได้แก่ การทำวนเกษตร การทำเกษตรผสมผสาน และการทำเกษตรแบบธรรมชาติ

๒. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคม หรือการจัดความสัมพันธ์ ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ได้แก่ ความเชื่อ คำสอน ค่านิยม ประเพณี ที่แสดงออกในแบบแผนการดำเนินชีวิต

๓. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ หรือสิ่งแวดล้อม ได้แก่ การรักษาป่าไม้ชุมชน การรักษาโรคด้วยสมุนไพร

กรมวิชาการ (๒๕๓๘: ๓-๔) แบ่งลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็น ๔ ลักษณะ คือ

๑. ประสบการณ์ของชาวบ้านที่นำมาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต หมายถึง ความรู้และประสบการณ์ที่ชาวบ้านค้นพบ และนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ได้แก่ คติ ความคิด ความเชื่อ ค่านิยมต่าง ๆ เช่น คำสอนทางศาสนา ความรู้เกี่ยวกับยาสมุนไพร การไหว้ครู การบวงสรวง เป็นต้น

๒. ความรู้ ความคิดในการสร้างสรรค์แบบแผนของการดำเนินชีวิตที่ปฏิบัติ สืบทอดกันมา หมายถึง สิ่งที่ชาวบ้านถ่ายทอดความรู้หรือความคิดลงไปในวรรณกรรมต่าง ๆ เช่น เพลงพื้นบ้าน เพลงกล่อมเด็ก ภาษิต การละเล่นต่าง ๆ นิทานพื้นบ้าน ตลอดจนจิตรกรรมขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ และโบราณอุบาย ฯลฯ

๓. การประกอบอาชีพที่ยึดหลักการพึ่งตนเอง หมายถึง ความรู้และประสบการณ์ที่ชาวบ้านใช้ในการประกอบอาชีพโดยอาศัยธรรมชาติไม่พึ่งพาปัจจัยภายนอก แต่มีการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย เช่น การปลูกพืชแบบเกษตรธรรมชาติ การทอผ้า การทำเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น

๔. การประกอบอาชีพที่เกิดจากความผสมผสานความรู้เดิมกับแนวคิด หลักปฏิบัติและเทคโนโลยีสมัยใหม่ หมายถึง นำความรู้เดิมของชาวบ้านมาผสมผสานกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ใช้ในการแก้ปัญหาในหมู่บ้านหรือชุมชน เช่น เทคโนโลยีการหล่อโลหะ ทองเหลือง การนวดข้าว การก่อสร้าง

สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (๒๕๒๘) ได้แบ่งหมวดหมู่ภูมิปัญญาไทย ตาม
โครงการจัดทำสารานุกรมวัฒนธรรม ดังนี้

๑. เรื่องราวทางวัฒนธรรมในขอบเขตหรือหมวดหมู่ ๑๘ ด้าน คือ ความเชื่อ
และประเพณี อาชีพ เครื่องมือเครื่องใช้ การปกครองและสังคม อาหารการกิน การ
แต่งกายและเครื่องประดับ สุขภาพอนามัย ภาษา วรรณกรรม ศิลปกรรม ศิลปะการแสดง
การเล่นและกีฬา สถานที่ กลุ่มชาติพันธุ์ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มาตรการ ช่าง วัด
บุคคลสำคัญ และประวัติศาสตร์

๒. เหตุการณ์สำคัญในวันต่าง ๆ ตลอดทั้งปี ซึ่งประกอบด้วยวันปีใหม่ วันเด็ก
แห่งชาติ วันครู วันสมเด็จพระนเรศวรมหาราช วันกองทัพไทย วันศิลปินแห่งชาติ วัน
มาฆบูชา วันอนุรักษ์มรดกไทย วันจักรี วันสงกรานต์ วันสุนทรภู่ วันผู้สูงอายุแห่งชาติ
วันครอบครัว วันฉัตรมงคล วันพืชมงคล วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา
วันเฉลิมพระชนม์พรรษา วันเยาวชนแห่งชาติ วันมหิดล วันสารทไทย วันปิยะมหาราช
วันออกพรรษา วันดักบาตรเทโวโรหนะ วันเทศกาลกฐิน วันลอยกระทง วันวชิราวุธ วัน
เฉลิมพระชนม์พรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

๓. เรื่องราวทางวัฒนธรรมอื่น ๆ ซึ่งครอบคลุมเนื้อหาสาระทางวัฒนธรรมของ
ทั้ง ๔ ภาค

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (๒๕๓๕) ได้กำหนดสาขาย่อย
ของภูมิปัญญาชาวบ้านที่ทำการคัดเลือก และเชิดชูเกียรติ ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้าน
วัฒนธรรม ๕ สาขา ดังนี้

๑. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านเกษตร เช่น การเกษตรแบบผสมผสาน การแก้ปัญหา
การเกษตรด้านการตลาด การแก้ปัญหาด้านการผลิต (เช่น การแก้ไขโรค และแมลง) และ
รู้จักปรับใช้เทคโนโลยี ฯลฯ

๒. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านสิ่งแวดล้อม เช่น การอนุรักษ์ป่าไม้ ต้นน้ำลำธาร
การรักษา การถ่ายทอดความรู้ดั้งเดิมเพื่อการอนุรักษ์ เช่น การเคารพแม่น้ำ แผ่นดิน พืช
พันธุ์ธัญญาหาร และโบราณสถาน โบราณวัตถุ ฯลฯ

๓. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการจัดการ สวัสดิการ และธุรกิจชุมชน

๔. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการรักษาโรคและการป้องกัน เช่น หมอพื้นบ้าน หมอธรรมชาติ และผู้รอบรู้เรื่องสมุนไพร

๕. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการผลิตและการบริโภค เช่น การแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร ให้สามารถบริโภคได้โดยตรง ได้แก่ การใช้เครื่องมือและครกตำข้าว การรู้จักประยุกต์เทคโนโลยีสมัยใหม่ มาใช้แปรรูปผลผลิต เพื่อชะลอการนำเข้าสู่ตลาด

รุ่ง แก้วแดง (๒๕๔๒: ๒๐๗-๒๐๘) ได้แบ่งเนื้อหาภูมิปัญญาไทยเป็นสาขาต่าง ๆ ได้ออกเป็น ๑๑ สาขา ดังนี้

๑. สาขาเกษตรกรรม หมายถึง ความสามารถในการผสมผสานองค์ความรู้ ทักษะและเทคนิคด้านการเกษตรกับเทคโนโลยี โดยการพัฒนาบนพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิม ซึ่งคนสามารถพึ่งพาตนเองในสภาวะการณ์ต่าง ๆ ได้ เช่น การทำการเกษตรแบบผสมผสานการแก้ปัญหาการเกษตร ด้านการตลาด การแก้ปัญหาด้านการผลิต และการแก้ไขโรคและแมลง และการรู้จักปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

๒. สาขาอุตสาหกรรมและหัตถกรรม (ด้านการผลิตและการบริโภค) หมายถึง การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการแปรรูปผลผลิต เพื่อชะลอการนำเข้าสู่ตลาด เพื่อแก้ปัญหาด้านการบริโภคอย่างปลอดภัย ประหยัด และเป็นธรรมชาติ อันเป็นกระบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจได้ ตลอดทั้งการผลิต และการจำหน่ายผลผลิตทางหัตถกรรม เช่น การรวมกลุ่มของกลุ่มโรงงานยางพารา กลุ่มโรงสี กลุ่มหัตถกรรม เป็นต้น

๓. สาขาการแพทย์แผนไทย หมายถึง ความสามารถในการจัดการป้องกันและรักษาสุขภาพของคนในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองทางด้านสุขภาพ และอนามัยได้

๔. สาขาจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หมายถึง ความสามารถเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์ พัฒนาและใช้ประโยชน์จากคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน

๕. สาขากองทุนและธุรกิจชุมชน หมายถึง ความสามารถในการบริหารจัดการด้านการสะสมและบริการกองทุนและธุรกิจชุมชน ทั้งที่เป็นเงินตราและ โภคภัณฑ์ เพื่อเสริมสร้างชีวิตความเป็นอยู่ของสมาชิกในชุมชน

๖. สาขาสวัสดิการ หมายถึง ความสามารถในการจัดการสวัสดิการในการประกันคุณภาพชีวิตของคนให้เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

๗. สาขาศิลปกรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลทางด้านศิลปะสาขาต่าง ๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม ทัศนศิลป์ คีตศิลป์ เป็นต้น

๘. สาขาการจัดการองค์กร หมายถึง ความสามารถในการจัดการดำเนินงานขององค์กรชุมชนต่าง ๆ ให้สามารถพัฒนา และบริหารองค์กรของตนเองได้ตามบทบาทหน้าที่ขององค์กร เช่น การจัดการองค์กรของกลุ่มแม่บ้าน เป็นต้น

๙. สาขาภาษาและวรรณกรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลงานเกี่ยวกับภาษา ทั้งภาษาถิ่น ภาษาโบราณ ภาษาไทย และการใช้ภาษา ตลอดทั้งด้านวรรณกรรม ทุกประเภท

๑๐. สาขาศาสนาและประเพณี หมายถึง ความสามารถในการประยุกต์และปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ความเชื่อ และประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อการประพฤติปฏิบัติให้บังเกิดผลดีต่อบุคคลและสิ่งแวดล้อม เช่น การถ่ายทอดหลักธรรมทางศาสนา การบวชป่า การประยุกต์ประเพณีบุญท้าว เป็นต้น

๑๑. สาขาการศึกษา หมายถึง ความสามารถในการถ่ายทอดการอบรมเลี้ยงดู การบ่มเพาะ การสอนสั่ง การสร้างสื่อและอุปกรณ์การวัดความสำเร็จ

๒.๓ ความสำคัญของภูมิปัญญาไทย

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (ม.ป.ป.: ๕-๘) ได้กล่าวถึงความสำคัญของภูมิปัญญาไทยพอสรุปได้ดังนี้

๑. ภูมิปัญญาไทยช่วยสร้างชาติให้เป็นปึกแผ่น

พระมหากษัตริย์ไทยทรงใช้ภูมิปัญญาในการสร้างชาติ สร้างความเป็นปึกแผ่นของประเทศมาโดยตลอด ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงมหาราชพระองค์ทรงปกครองประชาชนด้วยพระเมตตา แบบพ่อปกครองลูก ผู้ใดประสบความเดือดร้อนก็สามารถมาตีระฆังแจ้งความเดือดร้อนขอรับพระราชทานความช่วยเหลือ ทำให้ประชาชนมีความจงรักภักดีต่อพระองค์ ต่อประเทศชาติร่วมกัน สร้างชาติบ้านเมืองจนเจริญรุ่งเรืองได้เป็นปึกแผ่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

รัชกาลปัจจุบัน พระองค์ทรงใช้ภูมิปัญญาสร้างคุณประโยชน์แก่ประเทศทางการเมือง ภายในประเทศจนรอดพ้นภัยพิบัติหลายครั้ง ด้านการเกษตรพระองค์ทรงพระราชทาน ทฤษฎีใหม่ให้แก่เกษตรกร ด้านการเกษตรแบบผสมและยั่งยืน พื้นฟูสภาพแวดล้อม ยัง ความสงบร่มเย็นของประชาชนให้กลับคืนมา

๒. สร้างความภาคภูมิใจและศักดิ์ศรีเกียรติภูมิแก่คนไทย

คนไทยในอดีตมีความสามารถเป็นที่ปรากฏในประวัติศาสตร์จำนวนมาก เป็นที่ยอมรับของนานาชาติอารยประเทศ เช่น นายขนมต้มเป็นนักมวยที่มีฝีมือเก่งในการใช้อวัยวะทุกส่วน ทุกท่าแม่ไม้มวยไทย สามารถชกมวยไทยจนชนะพม่าได้ถึงเก้าคนสิบคน ในคราวเดียวกัน ซึ่งในปัจจุบันมวยไทยถือเป็นภูมิปัญญาด้านศิลปะการป้องกันตัวชั้นเยี่ยม

ภูมิปัญญาไทยทางภาษาและวรรณกรรม คนไทยมีอักษรไทยเป็นของตนเอง มาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยและวิวัฒนาการมาจนถึงปัจจุบัน เป็นภาษาที่สามารถผันเสียงได้มากที่สุดภาษาหนึ่งของโลก และยังใช้เป็นภาษาราชการด้วยวรรณกรรมไทยถือว่าเป็นวรรณกรรมที่มีความไพเราะ ได้อรรถรสครบทุกด้าน วรรณกรรมหลายเรื่องได้ถูกแปลเป็นภาษาต่างประเทศ

นอกจากนี้ยังมีภูมิปัญญาด้านอาหาร อาหารไทยเป็นอาหารที่มีความหลากหลายในรสชาติทั้งอาหารคาวหวาน ปรุงง่าย รสอร่อยถูกปากทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ พืชที่ใช้ปรุงอาหารส่วนใหญ่เป็นพืชสมุนไพรที่หาได้ง่ายในท้องถิ่น และราคาถูก พืชที่ใช้เป็นส่วนประกอบที่เป็นพืชสมุนไพร เช่น ตะไคร้ จิง ข่า กระชาย ใบมะกรูด ใบโหระพา ใบกะเพรา เป็นต้น

๓. ความสามารถปรับปรุง ประยุกต์หลักคำสอนทางศาสนา ใช้กับวิถีชีวิตได้อย่างเหมาะสม คนไทยยอมรับถือศาสนาพุทธเป็นส่วนใหญ่ โดยนำหลักธรรมคำสอนทางศาสนามาปรับใช้ในวิถีชีวิตได้อย่างเหมาะสม ทำให้คนไทยเป็นผู้อ่อนน้อมถ่อมตน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ประณีประนอม รักสงบ ใจเย็น มีความอดทนให้อภัยแก่ผู้สำนึกผิด ดำรงชีวิตอย่างเรียบง่ายปกติสุข ทำให้คนในชุมชนพึ่งพากันได้ ทั้งหมดนี้สืบเนื่องจากหลักธรรมคำสอนพระพุทธศาสนา เป็นการใช้ภูมิปัญญาในการประยุกต์พระพุทธศาสนา มาใช้กับชีวิตประจำวัน

๔. สร้างความสมดุลระหว่างคนกับสังคมและธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน

ภูมิปัญญาไทยมีความเด่นชัดในการยอมรับนับถือและให้ความสำคัญแก่คน สังคม และธรรมชาติอย่างยิ่ง มีเครื่องมือที่ชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนมากมาย เช่น ประเพณีสิบสองเดือน เป็นการแสดงความเคารพและขอพร เป็นวันแห่งครอบครัว เครือญาติพี่น้องได้พบปะกันด้วยความอบอุ่น ส่วนประเพณีลอยกระทง คุณค่าอยู่ที่การบูชาและเคารพบุญคุณของน้ำที่หล่อเลี้ยงชีวิตของคน พืช และสัตว์ซึ่งใช้น้ำทั้งการบริโภคและอุปโภค ในการรักษาป่าให้ต้นน้ำลำธาร ได้ประยุคต์ให้มีประเพณีการบวชป่า ให้เคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ธรรมชาติสภาพแวดล้อมยังความอุดมสมบูรณ์แก่ต้นน้ำลำธารพลิกฟื้นกลับคืนมาได้ อาชีพการเกษตรเป็นอาชีพหลักของคนไทยที่คำนึงถึงความสมดุลของคน สังคมและธรรมชาติโดยทำแต่น้อยพอดูพอกิน เมื่อเหลือกินก็แจกญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน ใกล้เคียง นอกจากนี้ยังนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอย่างอื่นที่ตน ไม่มี เมื่อเหลือใช้จริง ๆ จึงจะขาย อาจกล่าวได้ว่าเป็นการเกษตรแบบ “กิน-แจก-แลก-ขาย” ทำให้คนในสังคมได้ช่วยเหลือเกื้อกูลแบ่งปันกัน เคารพนับถือกัน เป็นญาติกันทั้งหมู่บ้าน จึงอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขมีสัมพันธ์กันแนบแน่น ธรรมชาติไม่ถูกทำลายไปมากเนื่องจากทำพอดูพอกิน ไม่โลภ และทำลายมากเหมือนปัจจุบัน ถือเป็นภูมิปัญญาที่สร้างความสมดุลระหว่างคนกับสังคมและธรรมชาติให้อยู่ร่วมกันได้อย่างยั่งยืน

๕. เปลี่ยนแปลงปรับปรุงได้ตามยุคสมัย

แม้กาลเวลาจะเปลี่ยนไปอย่างไร ความรู้สมัยใหม่จะหลั่งเข้ามามาก แต่ภูมิปัญญาไทย ก็สามารถปรับเปลี่ยนได้เหมาะสมกับยุคสมัย เช่น การรู้จักนำเครื่องยนต์มาติดตั้งกับเรือไต่ใบพัดเป็นหาง สามารถวิ่งได้เร็วขึ้นเรียกว่า “เรือหางยาว” การรู้จักทำการเกษตรแบบผสมผสานพลิกฟื้นธรรมชาติให้อุดมสมบูรณ์คืนแทนสภาพป่าที่ถูกตัดทำลายไป การรู้จักใช้ภูมิปัญญาออมเงินสะสมทุนตามแบบสมัยใหม่ให้สมาชิกกู้ยืมปลดหนี้สิน และจัดสวัสดิการแก่สมาชิกจนชุมชนมีความมั่นคง เข้มแข็ง สามารถช่วยตนเองได้หลายร้อยหมู่บ้านทั่วประเทศ และการสร้าง “อุทยา” ขึ้นเป็นปะการังเทียม ให้ปลาอาศัยวางไข่แพร่พันธุ์และเจริญเติบโตขยายจำนวนมากดั้งเดิม ถือเป็นการใช้ภูมิปัญญาปรับปรุงประยุกต์ใช้ได้ตามยุคตามสมัย

จากที่กล่าวถึงความสำคัญของภูมิปัญญาไทยข้างต้น สรุปได้ว่า ภูมิปัญญา

ท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นตัวกำหนดคุณค่าลักษณะของสังคม อีกทั้งยังเป็นสิ่งที่เหมาะสม ทรงคุณค่า และมีความสำคัญเพื่อใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข อีกทั้งยังช่วยสร้างความสมดุลระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และอำนวยความสะดวกในการทำงานเพื่อพัฒนาชนบทของกลุ่มบุคคล เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานทั้งภาครัฐบาลและภาคเอกชน โดยใช้เป็นแนวทางในการกำหนดแนวทางในการทำงานให้สอดคล้องและผสมกลมกลืนกับวิถีชีวิตชาวบ้านมากขึ้น

คนไทยได้สร้างชาติ สร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงของบ้านเมือง มีการดำรงวิถีชีวิตด้วยความสุขร่มเย็นอยู่ได้จนถึงทุกวันนี้ เพราะได้ใช้ภูมิปัญญาของตนมาตลอด ภูมิปัญญาไทยจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง พอสรุปได้ดังนี้

๑. สร้างความสมดุลระหว่างคนกับสังคมและธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน

ภูมิปัญญาไทยมีความเด่นชัดในการยอมรับนับถือ และให้ความสำคัญแก่ คน สังคม และธรรมชาติอย่างยิ่ง มีเครื่องชี้ที่แสดงให้เห็น ได้อย่างชัดเจนมากมาย เช่น ประเพณีไทย สิบสองเดือนตลอดปี ถิ่นเคารพคุณค่าของธรรมชาติ เช่น ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีลอยกระทง เป็นต้น

ประเพณีสงกรานต์ เป็นประเพณีที่ทำในฤดูร้อนอากาศร้อน กำลังต้องการความเย็นจึงมีการรดน้ำคำหัวผู้ใหญ่ เพื่อแสดงความเคารพและขอพร เป็นวันแห่งครอบครัว เครื่องญาติพี่น้องได้พบปะกันด้วยความรักความอบอุ่น

ส่วนประเพณีลอยกระทง คุณค่าอยู่ที่การบูชาและเคารพบุญคุณของน้ำที่หล่อเลี้ยงชีวิตของคน พืช และสัตว์ ซึ่งใช้น้ำทั้งการบริโภคและอุปโภค ในวันลอยกระทงจึงเป็นวันแห่งการเคารพบูชา ระลึกถึงคุณค่าของน้ำ ทำความสะอาดแม่น้ำ ลำธาร จากตัวอย่างข้างต้น ล้วนเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสังคมและธรรมชาติทั้งสิ้น

ในการรักษาป่าให้ต้นน้ำลำธารได้ประยুক্ত ให้มีประเพณีการบวชป่า ให้คนเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ธรรมชาติสภาพแวดล้อม ยังความอุดมสมบูรณ์แก่ต้นน้ำลำธาร พลิกฟื้นกลับคืนมาได้มาก

๒. เปลี่ยนแปลงปรับได้ตามยุคสมัย แม้ว่ากาลเวลาจะเปลี่ยนไปอย่างไรความรู้สมัยใหม่จะหลั่งไหลเข้ามา มาก แต่ภูมิปัญญาไทยก็สามารถปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับ

ยุคสมัย เช่น การรู้จักนำเครื่องยนต์มาติดตั้งกับเรือใบพัดเป็นหาง สามารถวิ่งได้เร็วขึ้น เรียกว่า เรือหางยาว การรู้จักทำการเกษตรแบบผสมผสาน สามารถพลิกฟื้นธรรมชาติให้อุดมสมบูรณ์คืนแทนสภาพป่าเดิมที่ถูกทำลายไป การรู้จักใช้ภูมิปัญญาออมเงินสะสมตามแบบสมัยใหม่ ให้สมาชิกกู้ยืมปลดหนี้สินและจัดสวัสดิการแก่สมาชิกจนชุมชนมีความมั่นคง เข้มแข็ง สามารถช่วยตนเองได้หลายร้อยหมู่บ้านทั่วประเทศ

เมื่อป่าถูกทำลายเพราะตัดโค่นเพื่อปลูกพืชชนิดเดียวตามภูมิปัญญาสมัยใหม่ที่หวังร่ำรวย แต่ในที่สุดก็ขาดทุนและมีหนี้สินล้นพ้นตัว สภาพแวดล้อมสูญเสียเกิดความแห้งแล้ง คนไทยจึงคิดภูมิปัญญาในการปลูกป่าด้วยพืชที่กินได้และใช้ไม้ได้ด้วย มีพืชสวน พืชป่า ไม้ผล พืชสมุนไพร สามารถมีกินมีใช้ตลอดชีวิตเรียกว่า “วนเกษตร” (วิบูลย์ เข็มเฉลิม, ๒๕๓๑)

บางพื้นที่เมื่อป่าชุมชนถูกทำลาย คนในชุมชนก็ใช้ภูมิปัญญาในการรวมตัวกันเป็นกลุ่มรักษาป่า ร่วมกันสร้างระเบียบกฎเกณฑ์กันเอง ให้ทุกคนถือปฏิบัติได้ สามารถรักษาป่าได้อย่างสมบูรณ์ดังเดิม

เมื่อปะการังธรรมชาติถูกทำลาย ปลาไม่มีที่อยู่อาศัย ประชาชนสามารถสร้าง “อุโมงค์” ขึ้นเป็นปะการังเทียม ให้ปลายู่อาศัย วางไข่ และแพร่พันธุ์ให้เจริญเติบโต ขยายจำนวนมากดังเดิมได้ ถือเป็นการใช้ภูมิปัญญาปรับประยุกต์ใช้ได้ตามยุคสมัย

๓. ภูมิปัญญาใหม่ทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ การพัฒนาในช่วงที่ทศวรรษที่ผ่านมา เป็นการเร่งรัดการพัฒนาทางเศรษฐกิจตามภูมิปัญญาสมัยใหม่ ได้ทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติไปเป็นจำนวนมาก เช่น ทำลายป่าเขาที่สมบูรณ์กลายเป็นภูเขาหัวโล้นเพื่อทำการเกษตรแบบใหม่ ทั้งภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคใต้และภาคอีสาน ภูเขาถูกระเบิดทำลายนำไปเป็นวัสดุก่อสร้าง อีกทั้งสัตว์ป่า สัตว์น้ำทั้งน้ำจืดและน้ำเค็มถูกไล่ล่าอย่างขาดเมตตาธรรมเพื่อนำไปเป็นอาหารของคน แร่ธาตุถูกนำมาใช้มากมาย สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติขาดความสมดุลจนเกิดภัยพิบัติ เช่นเกิดน้ำท่วมและภาวะแห้งแล้งทุกปี เป็นต้น

๔. การดำรงชีวิตของผู้คนในยุคปัจจุบันผิดปกติ เมื่อสภาพแวดล้อมขาดความสมดุล เนื่องจากขาดความอุดมสมบูรณ์ การทำมาหากินก็ฝืดเคือง รายได้น้อยกว่ารายจ่าย ไม่สามารถหาเลี้ยงชีพในท้องถิ่นเดิมได้ ต้องทิ้งถิ่นเดิมไปทำงานในเมือง ทั้งเด็ก คนชรา

ไว้ในหมู่บ้าน เด็กไร้พ่อขาดแม่ ทำให้เกิดปัญหาขาดความอบอุ่นก้าวร้าวขาดการ
 ถ่ายทอดภูมิปัญญาขาดคุณธรรม จริยธรรมในการดำรงชีวิตที่สำคัญ และปัญหาจากการที่
 ผู้คนอพยพหลั่งไหลเข้าไปทำงานในเมืองกันมาก ทำให้คนมีวิถีชีวิตที่ผิดปกติกว้าง
 แดกแยกเกิดภาวะปัญหาติดตามมากมาย เช่น ปัญหาที่อยู่อาศัย อาชญากรรม แหล่ง
 เสื่อมโทรม เด็กเร่ร่อน ปัญหาโสเภณีเด็ก ยาเสพติดแพร่หลายในหมู่นักเรียนและเยาวชน
 การหย่าร้าง การจรรยาบรรณ ตลอดจนปัญหาการตายจากอุบัติเหตุการใช้ยานพาหนะ เป็นต้น

สถานภาพของภูมิปัญญาไทยดังกล่าวข้างต้น สะท้อนให้เห็นถึงภาวะขาดช่วง
 ของพัฒนาการทางภูมิปัญญาไทย เพราะการให้ความสำคัญของภูมิปัญญาสากลเป็นด้าน
 หลักทำให้การพัฒนาประเทศเป็นการพัฒนาตามกระแส หรือภาวะการพัฒนาประเทศที่
 ถูกครอบงำจากกระแสพัฒนาทางสากล (สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษา
 แห่งชาติ, ๒๕๔๐, อ้างถึงใน นิพากรณ์ กงบางพระ, ๒๕๔๒: ๒๕-๒๗)

ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น และ เทคโนโลยีพื้นบ้าน

ปัจจุบันการดำรงชีวิตของคนเราจะพบว่ามีคนนำเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้
 มากมายโดยเฉพาะผู้คนในเมืองใหญ่ ๆ แต่ในชนบทและหมู่บ้านที่ห่างไกลออกไปผู้คน
 หรือชาวบ้านก็ยังมีชีวิตส่วนใหญ่อีกเหมือนสมัยดั้งเดิม ยังมีการใช้ภูมิปัญญา
 ท้องถิ่นและเทคโนโลยีพื้นบ้านมาก และเป็นที่ประจักษ์ชัดมากขึ้นด้วยว่าเทคโนโลยี
 พื้นบ้านในประเทศไทย สามารถใช้ประโยชน์ได้และที่จริงก็ถูก “ใช้” อยู่โดยคนจำนวน
 มากในประเทศซึ่งยังสามารถตอบปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ชีวิตคนทั่วไปได้มากเพราะเข้าถึงได้
 ง่ายกว่า (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๓๗: ๒๘๘) จึงเห็นได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นและเทคโนโลยี
 พื้นบ้านยังมีความสำคัญ ดังที่ ชลทิศย์ เอี่ยมสำอางค์ และวิศนี ศิลตระกูล (๒๕๓๗:
 ๒๑๑-๒๑๓) ได้อธิบายความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นและเทคโนโลยีพื้นบ้านไว้โดย
 สรุปดังนี้

การพัฒนาที่มองเพียงด้านเศรษฐกิจอย่างเดียวหรือมองโครงสร้างอำนาจใน
 ชุมชนอย่างเดียวยังไม่เพียงพอ เราต้องศึกษาถึงประเด็น ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี
 ระบบการคิดของชาวบ้าน ความเฉลียวฉลาดหรืออัจฉริยะของประชาชน สิ่งเหล่านี้ต้อง
 คำนึงถึงและนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมีความสำคัญผลของ

กระบวนการภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ปรากฏในสังคมหมู่บ้านสะท้อนให้เห็นถึงจริยศาสตร์ในการดำรงอยู่ร่วมกันหลายประการ คือ

๑. เป็นสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความเรียบง่าย
๒. มีการประหยัดและอนุรักษ์สูง
๓. มีความมั่นคงต่อการเคารพคนและสรรพสิ่ง
๔. มีวิถีชีวิตและวิถีแห่งสังคมที่ไม่มุ่งความรุนแรง
๕. มีระบบขนาดเล็ก ๆ กระจายตัวทั้งในแง่กายภาพและอำนาจตัดสินใจ
๖. มีการอ่อนน้อมถ่อมตน และประนีประนอมสูง

ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นทำให้เกิดผลดีและเป็นประโยชน์ต่อชุมชนหรือท้องถิ่นหลายประการคือ

๑. ช่วยให้สมาชิกในชุมชนหมู่บ้านดำรงชีวิตร่วมกันอยู่ได้อย่างสงบสุข
๒. ช่วยสร้างความสมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติแวดล้อม
๓. ช่วยให้ผู้คนดำรงตนและปรับเปลี่ยนให้ทันต่อความเปลี่ยนแปลง และผลกระทบอันเกิดจากสังคมภายนอก
๔. เป็นประโยชน์ต่อการทำงานพัฒนาชนบทของเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานต่าง ๆ สามารถกำหนดทำที่การทำงานให้กลมกลืนกับชาวบ้านมากยิ่งขึ้น

ส่วนเทคโนโลยีพื้นบ้านเป็นมรดกอันล้ำค่า เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ มนุษยชาติเป็นผู้คิดค้นคว้าและพัฒนาให้เหมาะแก่การใช้งาน เรียบง่าย ใช้พลังงาน และทรัพยากรที่มีอยู่แล้วในท้องถิ่น ทำให้เกิดการประหยัดและคุ้มค่าในการลงทุนที่จะผลิตสิ่งต่าง ๆ อีกทั้งยังง่ายต่อการใช้งานควบคุม การดูแลรักษา และไม่ต้องอาศัยช่างเทคนิค หรือผู้เชี่ยวชาญพิเศษเฉพาะด้านคอยแนะนำการใช้ และดูแลรักษาประจำอีกด้วย

สำเนียง สร้อยนาคพงศ์ (๒๕๓๕: ๒๕-๒๖) กล่าวว่า ภูมิปัญญาเป็นเรื่องที่สั่งสมกันมาแต่อดีตและเป็นเรื่องของการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากินและพิธีกรรมต่าง ๆ ทุกอย่าง เพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างความสัมพันธ์เหล่านี้เป้าหมายก็คือเพื่อให้เกิดความสงบสุขทั้งในส่วนที่เป็นชุมชนหมู่บ้าน และในส่วนที่เป็นตัวปัจเจกชนของชาวบ้าน การฟื้นฟูศักยภาพของชุมชนเพื่อ

นำไปสู่การพึ่งตนเองของชุมชนนั้นมิได้จำกัดขอบเขตไว้เฉพาะการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ หากแต่ครอบคลุมถึงมิติแห่งการพึ่งตนเองทางด้านวัฒนธรรม ประเพณี และสติปัญญาหรือภูมิปัญญาของชุมชน การจัดกิจกรรมต้องควบคู่กันไปเพื่อให้มีศูนย์กลางการเสริมสร้างภูมิปัญญาของชุมชนให้เป็นภูมิด้านทานต่อกระแสแห่งการครอบงำที่เข้ามาทำลายล้างระบบการพึ่งตนเองของชุมชนจากสังคมภายนอก

วิชัย ตันศิริ (๒๕๓๖: ๕) มนุษย์จัดระบบการเรียนรู้ของสมาชิกในสังคมด้วยสติปัญญาอันล้ำเลิศของมนุษย์ สังคมในยุคต่าง ๆ ได้สร้างขนบธรรมเนียม ประเพณี แนวปฏิบัติ วิถีชีวิต และทักษะของการหาเลี้ยงชีพตลอดจนความเชื่อถือทางศาสนาเพื่อสั่งสอนเยาวชน เพื่อสืบทอดวัฒนธรรมของแต่ละสังคม กระบวนการเรียนรู้ของคนในสังคมสมัยก่อนจึงแทรกซึมอยู่กับวิถีชีวิตประจำวัน และสอดแทรกในพิธีการต่าง ๆ เช่น พิธีการ โขนจูก พิธีการสมรส พิธีการบรรพชา พิธีสงกรานต์ พิธีกรรมทางศาสนา และพิธีงานศพ เป็นแนวประพฤติปฏิบัติที่ผู้ใหญ่ตั้งใจสั่งสอนผู้น้อยและเป็นพลังจิตที่หลอมรวมผู้คนในสังคมให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข

เอนก นาคะบุตร (๒๕๓๖: ๘๒-๘๓) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความสำคัญต่อการพัฒนาท้องถิ่น การพัฒนาท้องถิ่นที่อาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นองค์ประกอบมีลักษณะ ดังนี้

๑. มีความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เอื้ออำนวยชี้นำ และเป็นทางเลือกที่เหมาะสมต่อสถานะท้องถิ่นและเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกที่เข้ามากระทบ

๒. ความรู้ ภูมิปัญญา และระบบคุณค่าต่าง ๆ ได้รับการประยุกต์ และสืบสวนอย่างต่อเนื่อง โดยสมาชิกของชุมชนด้วยกระบวนการเรียนรู้หลายรูปลักษณะ ผ่าน ประเพณี พิธีกรรม ตัวบุคคล และการปฏิบัติซ้ำ มีการเลือกสรรและผสมผสานกับความรู้ที่เข้ามาจากภายนอก

๓. ผู้นำ ปัญญาชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นบ้าน เครือข่ายของกลุ่มบุคคลและองค์กรชุมชนในรูปต่าง ๆ ซึ่งมีบทบาทในการพัฒนาการพิทักษ์ปกป้องชุมชนและขยายแนวร่วมในการพัฒนาชุมชน

ประกอบ ไจมัน (๒๕๓๕) ได้กล่าวถึงความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้าน คือ

๑. ช่วยให้ผู้สมาชิกในชุมชน หมู่บ้านดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข

๒. ช่วยสร้างความสมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติแวดล้อม

๓. ช่วยให้ผู้คนดำรงตนและปรับเปลี่ยนทันต่อความเปลี่ยนแปลง และผลกระทบอันเกิดจากสังคมภายนอก

๔. เป็นประโยชน์ต่อการทำงานพัฒนาชนบทของเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานต่าง ๆ เพื่อที่จะได้กำหนดท่าทีการทำงานให้กลมกลืนกับชาวบ้านมากยิ่งขึ้น

ทัศนีย์ ทองไชย (๒๕๔๒) ได้สรุปความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ

๑. ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นเรื่องที่สั่งสมมาแต่อดีต

๒. ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นเรื่องของการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

๓. ภูมิปัญญาท้องถิ่นจะถ่ายทอดโดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต

๔. การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่าง ๆ ให้เกิดความสมดุลระหว่างความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น

๕. ภูมิปัญญาท้องถิ่นทำให้เกิดความสงบสุขทั้งในชุมชน หมู่บ้าน หรือในส่วนตัวของชาวบ้านเอง

๖. ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทำให้คนในชุมชนพึ่งตนเองได้ ไม่ว่าจะเป็นทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม ประเพณี หรือภูมิปัญญาของชุมชน ในการลดการพึ่งตนเองจากสังคมภายนอก

๗. ภูมิปัญญาท้องถิ่น ถ้าคนในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม ในการจัดการชุมชนของตนเองแล้วจะทำให้คนในชุมชนนั้น ๆ ทราบความต้องการของตนเอง และจะเป็นการทำให้อุทิศเหล่านั้นเข้าใจตนเองและเป็นการปลูกสำนึกในการรับรู้คุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่น

๘. ในนโยบายการศึกษา หลักสูตรได้เปิดโอกาสให้ท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดทำหลักสูตรในการพัฒนาหลักสูตร โดยการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาส่งเสริมการเรียนการสอน และพัฒนาเนื้อหาสาระและกระบวนการเรียนรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีให้ครอบคลุมความรู้ที่เป็นวิทยาการสมัยใหม่

๙. ภูมิปัญญาท้องถิ่นทำให้ผู้เรียนสามารถพัฒนา และนำเทคโนโลยีที่เหมาะสมมาใช้ ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงการเรียนรู้ระหว่างภาคทฤษฎี และภาคปฏิบัติด้วยการนำเอา

นวัตกรรมและเทคโนโลยีมาใช้ในการถ่ายทอดโยงความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความรู้สมัยใหม่

๑๐. ในภาวะปัจจุบันโลกเข้าสู่เทคโนโลยีแห่งข่าวสาร ผู้ที่มีหน้าที่จัดการศึกษาจะต้องมีความสามารถในการที่จะเผชิญกับสิ่งต่าง ๆ ที่จะทำให้ผู้เรียนได้รับการบริการทางการศึกษาอย่างสมบูรณ์สามารถทำงานกับเทคโนโลยีได้บนพื้นฐานของภูมิปัญญา เพราะอดีตที่ผ่านมามุ่งให้ความสำคัญกับเศรษฐกิจที่เน้นด้านปริมาณของผลผลิตอย่างเดียวจนลืมไปว่าผู้ที่อยู่เบื้องหลังแห่งความสำเร็จคือภูมิปัญญาของคนในสังคมหรือท้องถิ่นนั่นเอง

สรุปได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นมรดกที่สำคัญยิ่งที่มีการถ่ายทอดต่อ ๆ กันมา ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ในรูปลักษณะของขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเชื่อ ภาษา ศิลปะ ดนตรี การละเล่น ตลอดจนการดำรงชีวิตประจำวันและทำให้ชุมชนพึ่งตนเองได้